

СТАЛІНСЬКИЙ ТЕРОР ГОЛОДОМ НА ДНІПРОПЕТРОВЩИНІ: АНАТОМІЯ ЗЛОЧИНУ В РЕГІОНАЛЬНОМУ ВИМІРІ

Голодомор початку 1930-х років належить, поза всяким сумнівом, до найдраматичніших і найболючіших сторінок української історії радянської доби. За своїми спустошливими наслідками на демографічному, соціально-економічному та етико-психологічному рівнях – це одна з найбільших гуманітарних катастроф мирного часу в XX столітті, трагічний подих якої відчувається донині, стимулюючи наукові та громадські кола, владні осередки до якомога повнішого її пізнання, максимального відтворення жертвовного мартирологу, переосмислення ціннісного горизонту героїв і антигероїв, а відтак і до відновлення історичної справедливості та історичної пам'яті нашого народу, серйозно деформованих в період тоталітарного правління. Саме бар'єр між поколіннями, наголошує знаний український історик С. Кульчицький, «привів до того, що ми самотужки змушені пізнавати та оцінювати політичну реальність, у якій народилися й навчилися мислити»¹.

Переконані: без таких давно назрілих і конче потрібних кроків годі й думати про повноцінне національне відродження України, подолання її, успадкованого здебільшого з минулого, розколу по лінії захід-схід, про досягнення задекларованої на всіх рівнях державної ієрархії консолідації суспільства, його справжньої, а не удаваної демократичності. Тим паче коли йдеться про такі «доленосні» зі знаком мінус події, як Голодомор, котрі справляли особливо негативні, руйнівні впливи на генофонд української нації, так чи інакше ускладнюючи, гальмуючи об'єктивні процеси її поступального розвитку.

Дніпропетровщина належала до територіальних громад УСРР, де для організації Голодомору-геноциду існували певні передумови та мотиви. Нагадаємо перш за все, що наш край в той час був одним з основних виробників і постачальників товарного хліба не тільки в Україні, а і в СРСР: у 1933 р. його частка в загальносоюзному виробництві озимої пшениці становила 16,8 % і ячменю – 11,9 %².

Водночас вищою порівняно з іншими регіонами була і питома вага області у хлібозаготівельних планах республіки, складаючи, приміром, у 1932 р. майже четверту частину того, що мало надійти звідси у «засіки держави»³. У поєднанні з терористичною практикою сталінського режиму щодо українського селянства це й призвело до того, що одна з житниць країни виявилася й чи не найбільш враженою голодом 1932-1933 рр. В усякому разі, саме так вважає відомий західний дослідник Голодомору

Р. Конквест⁴. На підтвердження цієї оцінки вказують, до речі, навіть «підглянцовані» певним чином партійні звіти, за якими на початок березня 1933 р. голод охопив як мінімум 40 із 45 сільських районів Дніпропетровщини, де проживало 3,2 млн осіб⁵.

Як бачимо, область була і однією з найбільших адміністративно-територіальних одиниць України. Утворена 9 лютого 1932 р. за рішенням четвертої позачергової сесії ВУЦВК УСРР дванадцятого скликання, вона мала у своєму складі 4 міста обласного підпорядкування (Дніпропетровськ, Запоріжжя, Кам'янське, Кривий Ріг) і 50 сільських районів. Восени того ж року до складу щойно організованої Донецької області відійшло 5 районів з Дніпропетровської, але остання продовжувала залишатись вельми потужним в адміністративному відношенні краєм, займаючи територію майже всієї південно-східної частини республіки загальною площею близько 73 тис. кв. км. Кліматичні та ґрунтові умови регіону, за винятком хіба що приморської інституції, визначалися відповідними державними інституціями як сприятливі для розвитку сільського господарства⁶, що є додатковим аргументом на користь людського, а не природного чинника, який викликав Голодомор.

У пропонованій читачеві вступній статті до обласної Книги пам'яті, побудованій здебільшого на нових мало-відомих архівних документах і спогадах очевидців тих подій, автори спробували системно охарактеризувати в регіональному розрізі Дніпропетровщини основні спонукальні фактори (примусова колективізація, непосильні хлібозаготівлі) та карально-репресивні дії властей щодо селянства (розкуркулення, конфіскація майна, депортації, занесення сіл і районів на так звані «чорні дошки», введення натуральних штрафів і т. п.), що у сукупності й обумовило виникнення Голодомору, а також показати його демографічні та соціально-економічні наслідки для нашого краю.

***

Понад півстоліття, як відомо, цей «оголений нерв» нашої радянської минувшини ретельно приховувався, замовчувався або безсоромно фальсифікувався тодішнім компартійним режимом та історіографією, і лише з розгортанням горбачовської «перебудови» почав поволі «оживати», підіймаючись із небуття у площину поглиблених, системних досліджень. І тон цілком закономірно задавали відомі професійні історики С. Кульчицький⁷, В. Марочко⁸, В. Литвин⁹, В. Васильєв¹⁰, Ю. Шаповал¹¹,

¹ Кульчицький С. Що таке радянська влада? І чому ми все ще про неї говоримо // День. – 2007. – 27 жовтня.

² Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 699. – Арк. 5.

³ Зоря (Дніпропетровськ). – 1932. – 24 липня.

⁴ Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор. – К., 1993. – С. 281.

⁵ Марочко В. Голодомор 1932-1933 рр. – К., 2007. – С. 59.

⁶ ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 699. – Арк. 3.

⁷ Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». – К., 1991. – 431 с.

⁸ Марочко В. Творці Голодомору 1932-1933 рр. – К., 2008. – 64 с.

⁹ Литвин В. М. Україна: міжвоєнна доба (1921–1938 рр.). – К., 2003. – 512 с.

¹⁰ Васильєв В. Ціна голодного хліба. Політика керівництва СРСР і УСРР в 1932-1933 рр. // Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932-1933 рр. / За ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. – К., 2001. – С. 12–80.

¹¹ Шаповал Ю. III конференція КП(б)У: пролог трагедії голоду // Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932-1933 рр. – С. 152–164.

Р. Пиріг¹², О. Веселова¹³, Ю. Мицик¹⁴ та ін. Останній, зокрема, одним з перших в Україні організував за допомогою студентів Дніпропетровського та інших університетів збір свідчень очевидців, тих, кому довелося пережити жахи національної трагедії 1932-1933 рр., і видав їх за своєю редакцією у фундаментальному чотиритомнику «Український голокост 1932-1933»¹⁵. Значний внесок у цю справу зробила також громадська фундація – Асоціація дослідників голодоморів в Україні, заснована у 1992 р. з ініціативи українських патріотів подружжя – письменника В. Маняка і журналістки Л. Коваленко-Маняк¹⁶.

Водночас помітні зрушення в актуалізації та осягненні «голодоморівської» тематики, перетворенні її на самостійний, соціально значущий вектор науково-просвітницької діяльності відбулися в регіонах, у тому числі на Дніпропетровщині, де з'явилася низка свіжих, документально насичених праць про голодне лихоліття. А чи не першою «ластівкою» тут стала книжка нашого земляка і журналіста Ю. Семенка, опублікована у 1993 р. в серії «Українське зарубіжжя». Річ у тім, що вона вийшла друком в Мюнхені ще до 30-річчя Голодомору (1963) і мала позитивні відгуки серед західних читачів та дослідників української історії сталінської епохи. Нове, доповнене видання, увібрало спогади багатьох свідків нашого національного «голокосту» початку 30-х років, проливаючи світло на деякі важливі штрихи та особливості перебігу тогочасних драматичних подій, зокрема, в Нікопольському, Верхньодніпровському, Новомосковському, Павлоградському та інших районах Дніпропетровської області¹⁷.

Того ж року побачила світ ще одна подібна збірка під промовистою назвою «Упокорення голодом», підготовлена М. Мухіною за унікальними матеріалами Комісії конгресу США на чолі з Дж. Мейсом і Міжнародної комісії з розслідування українського Голодомору, а також з архіву Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Нью-Йорку. Поряд з іншим в ній розміщено цілу серію більш ніж красномовних документів по Криничанському району і оприлюднено у повному обсязі одну з небагатьох на сьогодні книг реєстрації смертей мешканців с. Романкове Кам'янського району за ті голодні роки¹⁸.

Тривалий час вважалося, що архівних свідчень Голодомору немає. Насправді ж вони існують. І чи не вперше по нашому регіону це засвідчив збірник документів та ма-

теріалів, підготовлений і виданий до 60-річчя трагедії науковцями класичного університету переважно на основі місцевих архівів¹⁹. Невдовзі один з укладачів цієї збірки Н. Романець захистила кандидатську дисертацію, в якій з нових позицій і з залученням багатьох невідомих документів секретних фондів з архівів СБУ були переосмислені досвід і уроки колективізації на Дніпропетровщині крізь призму спротиву селянства насильницьким методам її здійснення, показані справжні причини і масштаби Голодомору в одній з традиційних житниць України, царської Росії, СРСР²⁰.

Попередні документальні публікації та наукові розвідки регіонального характеру, щоправда, у більш широких хронологічних рамках, з виходом на перший «радянський» голод початку 20-х рр., помітно доповнює книга криворізького дослідника О. Мельника «Голод: Хроніка, документи та матеріали голоду 1921–1923, 1932-1933 років на Криворіжжі»²¹. А зовсім недавно зусиллями дніпропетровського журналіста і патріота Ф. Сухоніса впорядкована й видана збірка «Не підлягає забуттю: Голодомор-геноцид українського народу 1932-1933 рр.»²², в якій подано чимало оригінальних свідчень сучасників, публіцистичні та літературні твори митців з України і діаспори. Образотворчий ракурс голодомору разом зі спогадами та змістовною вступною статтею Л. Маркової презентовано у книжці художника Ф. Клименка²³.

Звичайно, Дніпропетровщина як одна з найбільш постраждалих від голоду областей незмінно фігурує практично в кожному із загальноукраїнських видань, присвячених цій гостросюжетній у всіх відношеннях проблематиці.

Підсумовуючи вищесказане, можемо з певністю стверджувати, що за останні півтора-два десятиріччя сталися дійсно кардинальні зміни у дослідженні нашого голодоморівського минулого, внаслідок чого українська історіографія вийшла на якісно новий ступінь його розуміння та засвоєння. І ця позитивна динаміка дедалі посилюється, слугуючи переконливим доказом того, що відновлення історичної правди про Голодомор 1932-1933 років, вжиття вичерпних заходів щодо встановлення адекватної картини його причинно-наслідкових зв'язків та поіменного увічнення безвинних жертв цілком логічно і справедливо висунулося нині в число найважливіших

¹² Пиріг Р. Я. Документи з історії голоду у фондах архівосховищ України // Укр. іст. журн. – 2003. – № 5. – С. 82–101.

¹³ Веселова О. З історії створення і діяльності Асоціації дослідників голодоморів в Україні (АДГУ) / Відп. ред. Л. Лук'яненко. – К., 2007. – 139 с.

¹⁴ Український голокост 1932-1933: Свідчення тих, хто вижив: В 4 т. / За ред. о. Ю. Мицика. – К., 2003. – Т. 1. – 296 с.; К., 2004. – Т. 2. – 443 с.; К., 2006. – Т. 3. – 432 с.; К., 2007. – Т. 4. – 504 с.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Веселова О. Вказ. праця. – С. 10–23.

¹⁷ Голод 1933 року в Україні: Свідчення про винищення Москвою українського селянства / Упор. Ю. Семенко. – Д. – Мюнхен, 1993. – 224 с.

¹⁸ Упокорення голодом: Збірник документів / Упор. М. Мухіна. – К., 1993. – 312 с.

¹⁹ Народна трагедія: Документи і матеріали про голод 1932-1933 рр. на Дніпропетровщині / Відп. ред. В. В. Іваненко. – Д., 1993. – 84 с.

²⁰ Романець Н. Р. Селянство і радянська влада у 1928–1933 роках: проблема взаємовідносин (на матеріалах Дніпропетровської області): Автореф. дис... канд. іст. наук. – Д., 1995. – 18 с.

²¹ Голод: Хроніка, документи та матеріали голоду 1921–1923, 1932-1933 років на Криворіжжі / Упор. О. О. Мельник. – Кривий Ріг, 2003. – 384 с.

²² Не підлягає забуттю: Голодомор-геноцид українського народу 1932-1933 рр. / Упор. Ф. А. Сухоніс. – Д., 2007. – 297 с.

²³ Маркова Л. М. Голод на Дніпропетровщині 1932-1933 років // Клименко Ф. Голодомор: Реквієм на відстані часу. – Д., 2007. – 143 с. (С. 6–16).

СТАЛІНСЬКИЙ ТЕРОР ГОЛОДОМ НА ДНІПРОПЕТРОВЩИНІ: АНАТОМІЯ ЗЛОЧИНУ В РЕГІОНАЛЬНОМУ ВИМІРІ

пріоритетів вітчизняної історичної науки, стало професійним і громадянським обов'язком властей, всіх, хто бодай щонайменше причетний до цієї загальнонаціональної справи.

Правовими і моральними орієнтирами тут є Закон України від 28 листопада 2006 р. «Про Голодомор 1932-1933 років в Україні» і серія указів глави держави, в яких визначаються першочергові завдання та конкретні напрями діяльності відповідних державних установ і громадських структур щодо забезпечення максимально правдивого інформування національної й світової спільноти про «геноцид українського народу». Особлива ж місія за розв'язання цього ключового, стратегічного завдання покладається на українських науковців, котрі поки що зробили лише перші, хоч і вагомі, кроки по шляху всебічного осягнення однієї з найпекельніших сторінок нашої історії.

Адже не секрет, що, називаючи Голодомор «українським голокостом» як своєрідну паралель з винищенням євреїв у роки Другої світової війни, ми в той же час достеменно не знаємо, навіть приблизно, скільки життів наших співгромадян поклала на вітар «перемоги» колгоспного ладу Україна, скільки і де конкретно знаходиться братських могил убієнних голодом, хто в них похований.

Йдеться при цьому не просто про відтворення у повному обсязі «жертвної» статистики (хоча це, зрозуміло, одна з головних цілей щойно прийнятої державної програми по Голодомору) і тим більше не про те, аби пожалітися міжнародному співтовариству на радянських вождів чи російських шовіністів, які, мовляв, вперто не бажають визнавати організований Кремлем терор голодом актом геноциду проти українців. Повторімося, це передусім потрібно для того, щоб виявити і навечно закарбувати в історичній пам'яті нашого багатостраждального народу, нинішньої молоді генерации імена тих, хто прийняв на себе нищівний удар сталінської тоталітарної машини, і у такий спосіб відновити штучно розірваний зв'язок поколінь як могутній чинник духовно-моральної спорідненості та єдності української нації.

Ми не повинні також забувати, що люди, яким пощастило пережити більшовицькі тортури голодом, під страхом можливих і цілком реальних покарань за розголошення «антирадянщини» (досвід на цей рахунок у тодішніх можновладців був прямо-таки «безцінний») змушені були на довгі роки відійти, так би мовити, «у тінь», зберігаючи «обітницю мовчання» про істинні коріння й розмах трагедії. Щоправда, декому все ж вистачало мужності та сміливості поділитися своїми враженнями від пережитого з дітьми, внуками, близькими, але таких було небагато. До того ж, навіть у разі об'єктивних оціночних характеристик людського мору подібні розповіді далеко не завжди знаходили адекватне порозуміння молодшого покоління, народженого й вихованого вже за часів панування компартійної системи, на героїці «тріумфальних звершень» в соціалістичному будівництві (включаючи колективізацію), масового патріотизму і жертвності в роки Великої Вітчизняної війни, повоєнної відбудови тощо. Дехто з них під впливом ностальгічних асоціацій по

радянській добі (до речі, подеколи цілком вмотивованих, виправданих) й дотепер не бажає «подивитися правді в очі», демонструючи, що називається, дитячу наївність та нігілізм типу «вірю – не вірю». На нашу думку, все це і є наслідок фактичного призупинення на півстоліття трансмісії історичної пам'яті про страшні часи, коли смерч Голодомору пронісся Україною, ламаючи долі й життя мільйонів людей. Сьогодні, на превеликий жаль, залишилося зовсім обмаль свідків тих трагічних подій, а тому маємо докласти максимум зусиль, аби встигнути зафіксувати для нащадків повідану ними правду.

Отже, відзначаючи досить вагомі здобутки у вивченні та оприлюдненні різноманітних аспектів голодоморівської історії, маємо разом з тим всі підстави констатувати: потрібні набагато потужніші, більш скоординовані дії науковців, громадськості, владних інституцій як на загальнодержавному, так і особливо на регіональному рівнях, щоб у найближчій перспективі чесно і правдиво, в усій складності, суперечливості та взаємообумовленості, у щонайменших деталях відтворити повномасштабну картину українського лиха початку 1930-х років, від спомину про яке й зараз холонуть серця і душі мільйонів українців, причому не тільки на теренах Батьківщини, а й усюди, де є і живуть наші співвітчизники.

Власне, на такий кінцевий результат націлюють закон і укази Президента України щодо увічнення національної пам'яті про Голодомор-геноцид 1932-1933 років. Діяльність, спрямована на його організаційне та науково-просвітницьке забезпечення, визначається як пріоритетний напрям сучасної державної політики, що дістав своє нормативно-правове закріплення у згаданій вище загальнонаціональній програмі.

***

Після голодного лихоліття 1921–1923 рр. селяни Дніпропетровщини у роки непу почали поступово забувати про злидні й звикати до нормального життя. Знову ж з примарою голоду вони зіткнулися влітку 1928 р., коли наступ на куркульство і повернення до воєнно-комуністичних методів здійснення хлібозаготівель викликали нестачу продовольства в окремих селах округу. Так, голова артілі «Прогрес» Синельниківського району Іван Шалай у липні того року повідомляв, що «на селі в останні два тижні стояло питання, де дістати хліба на харчування. В даний момент серед населення існує велике невдоволення Радянською владою через те, що у незаможній частини населення немає хліба для існування, а кооперативні та державні органи недостатньо задовольняють хлібом. Незаможне населення при цьому снує то до сільради, то до кооперації, і обсвиствує партійні збори. Не дають навіть висловитися голові сільради на загальних зборах громадян, говорячи: «Давайте нам хліба і більше нічого»²⁴.

Здавалося б, вже перші катастрофічні наслідки «соціалістичного наступу» мали зупинити центральне партійне керівництво, але, незважаючи на це, у листопаді 1929 р. було взято курс на суцільну колективізацію. Необхідність форсованого створення колгоспів Сталін обґрунтовував тим, що у колгоспному русі, мовляв, від-

²⁴ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1. – Оп. 5. – Спр. 154. – Арк. 6.

бувся «великий перелом»: селянство, усвідомивши переваги колективного ведення господарства, почало масово вступати до колгоспів.

Важко сказати, в якому з регіонів СРСР «великий перелом» дійсно мав місце. Аналіз статистичних даних по Дніпропетровському округу засвідчує протилежну ситуацію: на 1 жовтня 1929 р. колгоспи об'єднували лише 10,2 % селянських дворів і 12,9 % земельної площі. І це не дивлячись на систему пільг, що надавалися колгоспам протягом всього періоду непу, активну організаційно-пропагандистську діяльність партійних органів, а також надзвичайні заходи, які практикувалися в українському селі у 1928-1929 рр. За соціальним складом колективні громади Дніпропетровщини були переважно батрацько-бідняцькими. На 1 листопада 1929 р. середняків у колгоспах налічувалося лише 25,3 % від загальної кількості членів, тоді як бідняків з наймитами було 74 %²⁵.

Незаможницький склад колгоспів зумовлював їх низьку ефективність, бо вони не давали товарної продукції, а селяни розглядали вступ до колективу як тимчасовий захід з метою покращити своє матеріальне становище за рахунок пільг та кредитів, наданих державою. Тому у колоб'єднаннях значною була плінність кадрів: у комунах вона становила в 1927 р. 82 %, артілях – 91,4 %²⁶.

І, нарешті, зростання колгоспного сектору відбувалося за рахунок найпростіших колективних утворень – ТСОЗів та артілей з найменшим рівнем усупільнення засобів виробництва, що суперечило сталінській ідеї комунізації села. У Дніпропетровському окрузі, приміром, із 485 колективних об'єднань, що існували на 1 жовтня 1928 року, комун було лише 26, артілей – 51, ТСОЗів – 245, машинно-тракторних товариств – 163²⁷.

Щодо ставлення селянства Дніпропетровщини до суцільної колективізації, то його прекрасно ілюструє виступ біднячки Лилик, члена сільради, на зборах Першотравенської земгромади. Коли поставили питання про організацію колгоспу, вона, плачучи, запричитала:

«Мені набридло у панів за дзвінком вставати! Не треба нам нового ярма! Хай мене виведуть у степ, наставлять кулемет і скажуть:

«Йди, бабо Лиличка, у СОЗ, а то розстріляємо». Я скажу:

«Стріляйте краще, а я у нове ярмо не піду»²⁸.

Цікаво, що до перспектив майбутньої колективізації досить реалістично у 1928-1929 рр. ставилося і партійне керівництво. За рішеннями ІІ конференції КП(б)У, що відбулася у квітні 1929 р., на Дніпропетровщині планувалося охопити колгоспами до весни 1933 р. близько 47,2 % селянського населення і 39,4% земельних площ²⁹.

Але курс на суцільну колективізацію, проголошений листопадовим (1929 р.) пленумом ЦК ВКП(б), дезавуював, по суті справи, це попереднє рішення.

Основним методом впливу на селянство у період першого етапу колективізації (січень – початок березня 1930 р.) було розкуркулення, яке на Дніпропетровщині почалося наприкінці січня з Криворізького округу. Попри відсутність на Криворіжжі районів масової колективізації (без чого, до речі, заходи з ліквідації куркульства як класу законодавством категорично заборонялись), тут протягом кількох днів розкуркулили близько 4 тис. селянських господарств. За повідомленнями з місць, ці акції здійснювались справді по-більшовицьки, надударними темпами. Так, у Долинському районі «експропріація селянських господарств» була проведена всього за одну добу: заможних селян почали розкуркулювати о першій годині ночі й закінчили о 12-й дня. У Петриківському районі за два дні спромоглися розкуркулити 435 господарств, конфіскувавши у них 400 житлових будинків, 700 коней, 10 тис. пудів хліба, велику кількість сільськогосподарських машин³⁰. Всього у Криворізькому окрузі на 27 лютого 1930 р. було розкуркулено 4243 господарства, з них 1650 родин було вислано за межі округу³¹.

У Дніпропетровському окрузі, на відміну від Криворізького, розкуркулення здійснювалося в районах, віднесених до зони суцільної колективізації: Юр'ївському, Карло-Марксієвському, Верхньодніпровському, Васильківському, Межівському і Новомосковському. Розпочалося воно 15 лютого і закінчилося у другій половині квітня. У результаті за межі округу було вислано 683 куркульські родини. За неповними даними (без Юр'ївського району), у виселенців було конфісковано 5676 гектарів землі, 485 голів робочої худоби та майна на суму 661076 карбованців³². Комфракція президії Дніпропетровського окрвиконкому на своєму засіданні 28 квітня 1930 р. констатувала, що процедура виселення куркульських господарств пройшла задовільно, план виконано.

Проте більшість розкуркулених все ж таки залишилася на місці. У Запорізькому окрузі, для прикладу, із 2694 розкуркулених господарств 2056 лишилось тут же, і лише п'ята частина була виселена³³. Частина куркулів після засудження й конфіскації майна (переважно молоді здорові чоловіки) використовувались на будівництві промислових об'єктів (Дніпробуд), інших виселяли на непридатні для ведення землеробства угіддя, де вони організовували виселки з 10–20-ти господарств так, щоб у майбутньому не заважати «проведенню землеврядування МТС, радгоспів і колгоспів»³⁴. На Дніпропетровщині

²⁵ ДАДО. – Ф. 305. – Оп. 2. – Спр. 60. – Арк. 414.

²⁶ Слинько І. І. Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства України (1927–1932 рр.). – К., 1961. – С. 44.

²⁷ ДАДО. – Ф. 305. – Оп. 1. – Спр. 82. – Арк. 50.

²⁸ Зірка (Дніпропетровськ). – 1929. – 6 жовтня.

²⁹ Там само. – 28 квітня.

³⁰ Слинько І. І. Вказ. праця. – С. 188, 199.

³¹ ЦДАВО України. – Ф. 27. – Оп. 11. – Спр. 683. – Арк. 14, 35, 59.

³² ДАДО. – Ф. 18. – Оп. 1. – Спр. 137. – Арк. 32.

³³ Шарлай Г. Н. Деятельность Коммунистической партии Украины по осуществлению сплошной коллективизации сельского хозяйства // Деятельность КПСС по осуществлению ленинского кооперативного плана на Украине. – Д., 1969. – С. 70.

³⁴ ЦДАВО України. – Ф. 27. – Оп. 11. – Спр. 683. – Арк. 4.

СТАЛІНСЬКИЙ ТЕРОР ГОЛОДОМ НА ДНІПРОПЕТРОВЩИНІ: АНАТОМІЯ ЗЛОЧИНУ В РЕГІОНАЛЬНОМУ ВИМІРІ

виселки були утворені майже в усіх районах, де здійснювалося масове розкуркулення. Так, у Нікопольському районі виникло 5 виселків на 105 дворів, Долинському – 8 на 127 дворів і т. д.³⁵

Процес розкуркулення селянства супроводжувався масовими порушеннями так званої «революційної законності», про що, зокрема, свідчить директивний лист ДПУ УСРР «Про дефекти у слідчій роботі». В ньому визнавалося, що місцеві органи влади «вносили до списків на висилку, а в окремих випадках пропонували застосувати тривалі строки ув'язнення в концтаборах або навіть найвищу міру соціального захисту щодо стариків 60–70 років, калі і повністю хворих людей, що знаходились у такому стані, який виключав можливість не тільки ізоляції, але і пересування»³⁶. Тут же йшлося про те, що більшість документів і довідок, складених сільрадами на заарештованих та розкуркулених селян, не відповідали дійсності і досить часто були продиктовані особистими мотивами зведення рахунків.

Крім розкуркулення, на Дніпропетровщині використовувались й інші методи впливу на небажаючих вступати до колгоспів:

- позбавлення середняків виборчих прав (Дніпропетровський округ);
- незаконні арешти та утримання під вартою (Олександрівська сільрада Близнюківського району Дніпропетровського округу);
- погрози бойкоту та заборона відпуску товарів із операції (с. Єлизаветівка Дніпропетровського округу);
- безперервне, по декілька днів, проведення «установчих» зборів щодо організації колгоспу (Криворізький округ) тощо³⁷.

Зрештою, репресивний тиск на селянство протягом січня – березня 1930 р. дав потрібні владі наслідки: на Дніпропетровщині почалося форсоване створення колгоспів. Так, у Межівському районі комуна ім. Фрунзе протягом кількох днів зросла з 90 господарств мало не до 300³⁸. За даними Новомосковського земвідділу, на 20 лютого 1930 р. в районі було колективізовано 71 % селянських господарств і 72 % землі, причому тільки за 25 днів рівень колективізації по району «зріс» на 40 %. Та найбільших успіхів досяг Криворізький округ, де на 22 лютого 1930 р. було усупільнено чи одержавлено 98 % господарств, 97 % площі, 98 % тяглової сили і 100,3 % насіння³⁹, тобто за місяць колективізація була практично завершена. Не дивно, що представник ЦК ВКП(б) С. Орджонікідзе, інформуючи Й. Сталіна і С. Косіора про ситуацію в Долинському районі (Криворіжжя), прямо говорив: «Тут закручено по-звірячому: колективізовано 100 відсотків»⁴⁰.

Здійснення тотальної колективізації та розкуркулення викликало масовий опір селянства, що знайшло відображення у зростанні «терористичних актів» (вбивств партійного, колгоспного активу, уповноважених), волинок, які охопили села Магдалинівського, Криворізького, Нікопольського, Межівського, Солонянського та інших районів. Найбільша ж волинка відбулася у с. Спаське Новомосковського району на початку березня 1930 р. Вона тривала з 3 до 9 березня. В ній взяли участь близько 1200 селян, яким вдалося захопити сільраду, переобрати її склад, визволити арештованих і вигнати з села активістів. Цей виступ був придушений лише за допомогою спеціальних підрозділів міліції та ДПУ⁴¹. Характерно, що подібні акції фіксувалися і в інших селах Новомосковського району – Водяному, Орлівщині, Миколаївці, Лиманському, Підпільному, Дерезуватому, Кулебівці. Про масштабність селянських хвилювань свідчить той факт, що тільки з 20 лютого до 12 березня тут було затримано 172 учасники «заколотів»⁴².

5-6 квітня 1930 р. на Дніпропетровщині спалахнула й одне з найбільших антиколгоспних збройних повстань – Павлоградське, яке охопило Петропавлівський, Близнюківський і власне Павлоградський райони. Воно було теж придушене регулярними міліційними частинами і заганами ДПУ⁴³.

Опір селянства примусовій колективізації зумовив певні зміни в аграрній політиці більшовиків. Зрозуміло, про відмову від ідеї суцільної колективізації не йшлося, однак тиск на селянство був частково послаблений. Сталінське керівництво в постанові ЦК ВКП(б) від 14 березня 1930 р. визнало, що у ході перетворень на селі мали місце «викривлення партлінії в колгоспному русі», які полягали в більшості в огульному розкуркуленні та порушенні принципу добровільності при створенні колгоспів. Щоправда, вся провина за насильницькі кроки перекладалась на виконавців – «окремих низових працівників», котрі до того ж, як вказувалося у постанові, стали «жертвами провокацій» з боку «контрреволюційних елементів». Безперечно, подібне пояснення не відповідало дійсності, хоча й відкривало можливість притягти до відповідальності найбільш активних колективізаторів, дії яких відрізнялись особливою жорстокістю. У Дніпропетровському окрузі, скажімо, по дев'яти районах до відповідальності за «викривлення партлінії» було притягнуто 281 особу, у тому числі до судової – 56 осіб⁴⁴.

Прийняття означеної постанови сприяло частковій стабілізації становища в селі. Почалися масові виходи селян з колгоспів. Особливо широкого розмаху вони набрали в тих районах, де рівень колективізації був найвищим. До таких належав і Криворізький округ, в якому

³⁵ ЦДАВО України. – Ф. 27. – Оп. 11. – Спр. 683. – Арк. 14, 59.

³⁶ ДАДО. – Ф. 1518. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 89-90.

³⁷ Там само. – Арк. 50-51; ЦДАВО України. – Ф. 27. – Оп. 11. – Спр. 93. – Арк. 7.

³⁸ ЦДАВО України. – Ф. 27. – Оп. 11. – Спр. 1557. – Арк. 64.

³⁹ Розкуркулення в УСРР // Укр. іст. журн. – 1992. – № 4. – С. 86.

⁴⁰ Кульчицький С. В. Опір селянства суцільній колективізації // Укр. іст. журн. – 2004. – № 2. – С. 40.

⁴¹ ДАДО. – Ф. 1518. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 41.

⁴² Там само. – Ф. 305. – Оп. 2. – Спр. 60. – Арк. 372.

⁴³ Державний архів управління СБУ по Дніпропетровській області. – Фонд кримінальних справ. – Спр. П – 23866. – Т. 2, 9.

⁴⁴ Слинько І. І. Вказ. праця. – С. 211.

на 10 квітня 1930 р. з колгоспів вийшла майже половина селян. Аналіз соціального складу селян-відхідників показує, що до індивідуального ведення господарства повертались не тільки середняки, але й бідняки та наймити. Так, у Кам'янському районі з колгоспів було виключено 5,5 % батраків, 38,7 % бідняків, 55,8 % середняків⁴⁵.

Фактично, темпи виходу з колгоспів співпадали з темпами колективізації у перші місяці 1930 р. Намагаючись зупинити такий перебіг подій, Дніпропетровський окружком КП(б)У 3 квітня 1930 р. звернувся до райпарткомів з секретною директивою, в якій вимагав від них за будь-яку ціну добитись не тільки збереження існуючих, а й збільшення числа колгоспів, діючи у даному напрямі цілеспрямовано, оперативно, гнучко. Місцеве керівництво, виконуючи цю директиву, стало на шлях своєрідного «саботажу»: тривалий час не розглядало і всіляко затримувало заяви колгоспників про вихід з колгоспів, поширюючи щодо них різні плітки, чутки, а то й відверту нісенітницю, насаджуючи на селі атмосферу ворожнечі. Їх шантажували, залякували, тероризували. В окремих випадках керівники сільської ланки не зупинялись і перед вбивствами, як це сталося, наприклад, у с. Миколаївка Новомосковського району, коли знищили ходока до Наркомзему СРСР. Цей теракт скоїв сам голова сільради⁴⁶.

Новий етап у розвитку колгоспного руху розпочався після ухвалення на грудневому (1930 р.) пленумі ЦК ВКП(б) спеціальної резолюції, в якій ставилось завдання подвоїти на весну 1931 р. досягнутий рівень колективізації і закінчити її в основному до кінця року у найважливіших житницях країни, включаючи степову зону України. Важелі, використані при створенні колгоспів у цей період, були майже тотожні тим, що пройшли апробацію у перші місяці 1930 р.: «ліквідація куркульства як класу», переселення розкуркулених зі своїх сіл в інші місця, хлібозаготівлі тощо.

Розкуркулення і депортації у 1931 р. здійснювалися відповідно до постанови ЦВК та РНК СРСР від 1 лютого того року, яка надала облвиконкомам та урядам автономних республік право виселення куркулів за межі районів тотальної колективізації. За підрахунками дослідників, з території Дніпропетровщини тоді було вислано 25 тис. осіб⁴⁷.

Значну роль у посиленні колгоспного руху в цей час відіграли спеціальні «буксирні бригади» сприяння колективізації із місцевого активу з уповноваженим райкомом або центром на чолі. Завдяки їх зусиллям в окремих районах рівень колективізації вдалося підняти до 80–90 %. Так, у Новопокровській сільраді Солонянського району протягом п'яти днів роботи уповноважених і «буксирної бригади» «колективізація зросла з 49 % до 84 %», а в Бутовичівській сільраді – до 90 %⁴⁸.

Селян спонукали вступати до колгоспів, застосову-

ючи й заходи економічного впливу. Була введена нова система оподаткування, хлібозаготівель, за якою значно посилювався фінансовий тягар для одноосібників. Особливістю нового етапу колективізації було лише те, що селян примушували вступати до артільей, а не до комун, як це було на початковій стадії її проведення.

Застосування таких методів забезпечило необхідний приплив селян до колгоспів, а у підсумку це дозволило завершити колективізацію в основних зернових районах. У постанові від 2 серпня 1931 р. «Про темпи подальшої колективізації і завдання щодо зміцнення колгоспів» ЦК ВКП(б) визнав «в основному закінченою колективізацію на Нижній і Середній Волзі, в Молдавії, на Уралі (зернові райони), в Криму і на Україні (Степ і Лівобережжя)». На Дніпропетровщині станом на 1 серпня 1931 р. було колективізовано 75 % землі і 68 % селянських господарств. Серед районів, які найбільш успішно справились з цим завданням, були Криворізький, Нікопольський, Апостолівський, Новомосковський, Межівський⁴⁹.

В цілому здійснення насильницької колективізації обернулося для аграрного сектору України, в т. ч. Дніпропетровщини, неабиякими негативними наслідками. Передусім в результаті масового розкуркулення були ліквідовані десятки тисяч найзаможніших селянських господарств – основних виробників товарного зерна. Водночас відбулося значне скорочення посівних площ, майже на 60 % зменшилося поголів'я худоби. У свою чергу новостворені колективи в господарському плані виявились малоефективними. Селяни ж дивилися на них здебільшого як на чужорідні структури, щось на зразок нової панщини, і тому нерідко відмовлялись працювати на систему. Не сприймали вони і директивні моделі управління колгоспами, оскільки, за словами С. Кульчицького, «керівна лінія» на ділі трансформувалася у дріб'язкове, суперечливе, часто некомпетентне, але за всіх умов диктаторське втручання у господарську діяльність⁵⁰.

Схоже, партійні чиновники просто не розуміли специфіки селянської праці, вважаючи, що апробовані ще під час громадянської війни командно-адміністративні методи, штурмівщина можуть принести бажаний ефект. Характерним у даному контексті є приклад першого секретаря Дніпропетровського обкому КП(б)У М. Хатаєвича, який у березні 1933 р. запропонував почати сівбу на 3–4 дні раніше, «вирвавши їх у природи», і розкритикував при цьому одноосібників, котрі виходили у поле пізніше, очікуючи «поки земля просохне»⁵¹. Зрозуміло, що на практиці подібні «мудрі вказівки» призводили до чималих втрат сільськогосподарської продукції. Виступаючи на III обласній партконференції у липні 1932 р., тодішній партійний лідер краю В. Чернявський був змушений з посиланням на результати попередньої збиральної кампанії заявити: «Ми не виконали плану хлібозаготівель приблизно на

⁴⁵ ЦДАВО України. – Ф. 27. – Оп. 11. – Спр. 90. – Арк. 36.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Ченцов В., Романець Н. Покарання за хліб: Репресії проти селянства Дніпропетровщини у 1928–1933 роках // Бористен. – 1998. – № 3. – С. 10.

⁴⁸ ЦДАВО України. – Ф. 559. – Оп. 1. – Спр. 1005. – Арк. 215.

⁴⁹ Там само. – Спр. 1016. – Арк. 7.

⁵⁰ Кульчицький С. В. Криза колгоспного ладу // Укр. іст. журн. – 2003. – № 5. – С. 9.

⁵¹ Зоря. – 1933. – 11 березня.

СТАЛІНСЬКИЙ ТЕРОР ГОЛОДОМ НА ДНІПРОПЕТРОВЩИНІ: АНАТОМІЯ ЗЛОЧИНУ В РЕГІОНАЛЬНОМУ ВИМІРІ

60–70 млн пудів, а втратили через безгосподарність набагато більше. У нас не було жодного району, навіть найпередовішого, який не мав би великих втрат»⁵².

***

Вперше голод прийшов на Дніпропетровщину взимку 1931-1932 рр., ставши жакливою прелюдією Голодомору 1932-1933 років. Показово, що в офіційних документах це називалося «продовольчими труднощами», що, однак, не впливало на зміст та наслідки самої трагедії.

Причиною голодування українського села у 1932 р. були надмірні хлібозаготівлі з урожаю попереднього року, механізм яких добре простежується в історичних джерелах.

17 липня 1931 р. у Дніпропетровську відбулася міжрайонна нарада з питань хлібозаготівель за участю секретаря ЦК КП(б)У В. Строганова і керівників Дніпропетровського, Криворізького, Мелітопольського, Запорізького округів, на якій було підтримано встановлений центром для регіону хлібозаготівельний план на 1931 р. у розмірі 111 млн пудів і вирішено виконати його не пізніше середини листопада⁵³. При цьому ряд районів вийшли з пропозицією щодо збільшення планів – висунули так звані зустрічні. Так, керівництво Магдалинівського і Апостолівського районів зобов'язалося додатково дати державі по 5 тис. т зерна, Генічеського – 3-4 тис., Сталіндорфського – 1 тис. т⁵⁴.

Проте у стенографічному протоколі наради зафіксовано не лише переможні реляції та загальний «одобрямс». Дехто з присутніх відкрито не погодився із встановленими планами (П'ятихатський район), а представники 12-13 районів взагалі не подали записок про згоду чи незгоду з ними. Кінець кінцем «бунтівників» вирішили залишити після наради і «розібратися з ними поодиноці»⁵⁵.

Загалом у 1931 р. Дніпропетровщина отримала хлібозаготівельне завдання, яке фізично виконати було неможливо. Труднощі на цьому шляху почалися відразу після доведення планів на місця. Так, на 15 серпня 1931 р. Солонянський район виконав річний план лише на 15 %, що змушувало його керівників, зокрема, голову райвиконкому Зайцева, завідувача оргвідділу райпарткому Мельника та члена бюро Волкова неодноразово відвідувати центр, вимагаючи зменшення плану⁵⁶.

Зрив виконання хлібозаготівельних планів обласні можновладці намагалися пояснити наявністю кількох негативних факторів. Перший з-поміж них – спротив «куркулів» (так з 1931 р. почали називати, по суті, всіх селян, навіть членів колгоспів, які чинили щонайменший, найчастіше пасивний опір силовим методам колективізації та хлібозаготівель, потрапляючи під прес репресій властей), а також протидія з боку колгоспного, радянського та партійного керівництва, яке «опортуністично» ставилося

до виконання хлібозаготівельних планів. В обласній газеті «Зоря», котра відстежувала перебіг хлібозаготівель на Дніпропетровщині, постійно наводилися факти «злісного і прихованого саботування» здачі хліба державі як одноосібниками, так і колгоспниками.

Другою причиною незадовільного виконання хлібозаготівель вважали масове приховування хліба селянами. Тому вже під час кампанії 1931-1932 рр. влада почала практикувати тотальне вилучення продовольства у селян. До речі, його розміри свідчили про те, що це не лишки, які можна було здати державі, а харчові запаси для власного споживання. Та ж газета «Зоря» 4 січня 1932 р. повідомляла, що в ході здійснення подібних заходів у Волоській сільраді хлібна комісія викрила у одноосібника Сергія Волошина аж 2 (!) лантухи пшениці, які він приховав у скрині. Власне, експропріацію продовольства у селян й слід розглядати як одну з основних причин т. зв. «продовольчих труднощів», а точніше, голоду, який вперше відчула Дніпропетровщина тогорічної зими-весни.

Щоб забезпечити виконання хлібозаготівельних планів, центральне керівництво вдалося до випробуваного знаряддя впливу – репресій. У таємній директиві ЦК КП(б)У від 20 жовтня 1931 р. вимагалось посилення каральних дій за приховування і крадіжки хліба в колгоспах, проведення чистки колгоспів від ворожих елементів, виключення з партії комуністів, які «поширюють чутки про нереальність планів, а також заявляють про необхідність забезпечити селян хлібом». Стосовно ж колгоспів, у яких «допустили велике розбазарювання хліба», передбачалося застосовувати такий захід, як заборона оплати трудоднів. Це доволі цинічно пояснювалося тим, що, мовляв, «колгоспники вже і так хліб отримали», себто вкрали⁵⁷.

Згодом іншою секретною постановою ЦК КП(б)У від 8 грудня 1931 р. влада пішла ще далі, заборонивши оплату праці селян усіх колгоспів, що не виконали хлібозаготівельні плани⁵⁸. Натомість, як свідчать численні документи, навіть коли з селянами здійснювали розрахунки, суми отриманого були мізерними. У П'ятихатському районі, приміром, вартість трудодня становила від 9 до 21 коп., Синельниківському – 25–30 коп.⁵⁹. Напевно, така «винагорода» за працю колгоспників теж не могла не позначитись на їх «добробуті», виступаючи додатковим чинником голодного чи напівголодного співіснування.

Крім заборони оплати трудоднів, вказана вище груднева постанова ЦК містила ще одне цікаве положення, а саме – рекомендувалося застосовувати щодо колгоспів, які «злісно саботують хлібозаготівлі», такий надзвичайний захід, як розпуск. Причому з колгоспників мали стягувати всі платежі, як і з селян-індивідуальників. На виконання цих «рекомендацій» бюро Дніпропетровського міськпарткому на початку 1932 р. прийняло рішення про розпуск

⁵² Зоря. – 1932. – 11 липня.

⁵³ Там само. – 1932. – 18 липня.

⁵⁴ ДАДО. – Ф. 18. – Оп. 1. – Спр. 409. – Арк. 9–11.

⁵⁵ Там само. – Арк. 11.

⁵⁶ Зоря. – 1931. – 27 вересня.

⁵⁷ ДАДО. – Ф. 18. – Оп. 1. – Спр. 890. – Арк. 8-9.

⁵⁸ Там само. – Арк. 116.

⁵⁹ Там само. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 280. – Арк. 23; Спр. 289. – Арк. 4.

артілей ім. Петровського Староогрінської сільради та ім. Затонського Суганівської сільради⁶⁰.

Однак, незважаючи на житі заходи, завершити заготівельну кампанію на Дніпропетровщині у встановлений строк не вдалося. До 20 листопада 1931 р. річні плани хлібозаготівель виконали лише 10 районів (Чубарівський, Синельниківський, Васильківський, Великотокмацький, Запорізький, Коларівський, Мелітопольський, Томаківський, Сталіндорфський і Акимівський), на 1 грудня до них приєдналися ще два – Терпінянський і Новозлатопільський. Передовикам же в якості «винагороди» за рішенням комісії П. Любченка від 5 грудня встановили нові – зустрічні плани. Васильківський район, зокрема, мусив додатково заготовити 3 тис. т збіжжя, Павлоградський – 2,5 тис. т, Великотокмацький – 1,5 тис. т. Примітний штрих: для 8 передових районів це було вже друге підвищення плану хлібозаготівлі, перше відбулося ще восени 1931 р.⁶¹.

У результаті хлібозаготівлі вперше вийшли за межі календарного року, а їх проведення затягнулося аж до початку весни, викликавши додаткове невдоволення селянства. Останні ніяк не могли збагнути, де взимку, після численних експропріацій, вони знайдуть хліб. Середнячка-одноосібниця Бойко з Підгороднянської сільради з цього приводу заявила наступне: «Викликали мене до сільради, щоб я вивезла пшеницю, нібито я її сіяла вдруге. Та звідки її взимку візьмеш – просто знуцання над людьми. Кожного дня тебе тягнуть до штабу, потім до сільради, де тримають декілька годин. Ось так волі дочекались!»⁶²

Нарешті, 18 березня 1932 р. ЦК КП(б)У та Раднарком УСРР ухвалили постанову про завершення хлібозаготівель у колгоспному секторі, «незалежно від рівня виконання окремими колгоспами та районами плану»⁶³. Але це, за великим рахунком, вже не вирішувало проблеми, адже на Дніпропетровщині почався справжній голод, який охопив більшість сільських районів. У деяких з них, зокрема, у Новопраському, Долинському, Межівському, Лихівському та Каранському, смертність стала масовою⁶⁴. Показово, що про продовольчі труднощі у ряді районів Дніпропетровської області голова ВУЦВК Г. Петровський повідомляв ЦК КП(б)У ще наприкінці лютого 1932 р., тобто під час заготівель. Проте партійні вожді залишалися непохитними. Тим часом, у 1932 р. порівняно з попереднім роком загальний коефіцієнт смертності у розрахунку на 1000 осіб населення зріс на Дніпропетровщині з 13,9 % до 17,1%, а в окремих містах і сільських районах (Дніпропетровськ, Запоріжжя, Кам'янське) цей коефіцієнт перевищив 20 %⁶⁵.

Про складність ситуації на Дніпропетровщині навесні 1932 р. свідчить і такий красномовний факт, який на-

водить криворізький краєзнавець О. Мельник. З квітня на Криворіжжі почалася заготівля шкір собак і котів. Це був час, коли голодні селяни почали їх їсти. План розподіляв між сільрадами, а його виконання доручалося місцевим мисливцям. У результаті в селах фактично знищили всіх тварин. Деякі дослідники вважають, що ця акція була проведена навмисно з метою вилучення потенційного запасу м'яса в рамках запланованого центром голоду. Ні до, ні після цього подібних хутрозаготівель влада більше не проводила⁶⁶.

Зауважимо, що цілком закономірною реакцією селян на нестачу продовольства на Дніпропетровщині стали жіночі волинки. Не маючи змоги дивитися на виснажених, знесилених дітей, колгоспниці приходили до сільрад та правлень артіль і вимагали хліба. Ось як описується одна з таких волинок в інформаційному листі Павлоградського райкому партії: «Село Кочережки. В артіль ім. Косіора з'явилась група жінок, осіб 30..., вимагаючи хліба та молока з такими заявами: «Раз ви забрали у нас хліб і корів, то не дайте нам померти з голоду. Ми босі, голі, голодні... Ми ж ціле літо працювали, як прокляті, у нас від поту гнили сорочки – заробляли собі трудодні, а тепер сидимо і пухнемо з голоду»⁶⁷. В цілому на Дніпропетровщині волинки тривали з грудня 1931 до травня 1932 р., охопивши багато сіл Павлоградського, Запорізького, Божедарівського, Близнюківського, Межівського, Новотроїцького, Олександрійського, Великобілозерського, Синельниківського, Долинського, Великотокмацького, Василівського та інших районів⁶⁸.

Щоб локалізувати голод і уникнути соціального вибуху в першій половині 1932 р., уряди України та СРСР змушені були піти на виділення насінневої позики, а також надати продовольчу й грошову допомогу потерпілим районам області, де незабаром отримали 100 тис. карбованців, 200 т проса, 11 тис. 400 банок консервів, по 9,1 т крупи та кондитерських виробів⁶⁹. Звичайно, це не могло повністю розв'язати ситуацію, що склалася, але поступово, у міру визрівання нового врожаю, голод вдалося зупинити.

Після голодної зими та весни проведення посівної кампанії 1932 р. на Дніпропетровщині розтяглося в часі, оскільки фізично слабкі селяни не могли ефективно працювати в полі. Не вистачало робочих рук і через «неорганізоване відхідництво»: хлібозаготівлі і голод 1932 р. призвели до масових виїздів з сіл колгоспників та одноосібників. Лише Олександрійський район у грудні 1931 р. покинуло близько тисячі селян, у січні 1932 р. ще 1377 осіб⁷⁰. Особливо від такого відхідництва потерпали райони так званої промислової смуги, внаслідок чого колгоспи залишалися практично без кваліфікованої ро-

⁶⁰ Зоря. – 1932. – 5 січня.

⁶¹ ДАДО. – Ф. 18. – Оп. 1. – Спр. 890. – Арк. 93-94.

⁶² Там само. – Спр. 888. – Арк. 20.

⁶³ Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 133.

⁶⁴ Народна трагедія: Документи і матеріали про голод 1932-1933 рр. на Дніпропетровщині. – С. 22.

⁶⁵ ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 587. – Арк. 48.

⁶⁶ Голод: Хроніка, документи та матеріали голоду 1921–1923, 1932–1933 років на Криворіжжі. – С. 124.

⁶⁷ ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 270. – Арк. 25.

⁶⁸ Там само. – Ф. 18. – Оп. 1. – Спр. 888. – Арк. 85, 105; Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 262. – Арк. 9; Спр. 270. – Арк. 5, 6, 25, 26.

⁶⁹ Голод на Україні (1931–1933 рр.): Документи і матеріали // Укр. іст. журн. – 1989. – № 9. – С. 113.

⁷⁰ ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 104. – Арк. 8.

СТАЛІНСЬКИЙ ТЕРОР ГОЛОДОМ НА ДНІПРОПЕТРОВЩИНІ: АНАТОМІЯ ЗЛОЧИНУ В РЕГІОНАЛЬНОМУ ВИМІРІ

бочої сили, зокрема трактористів. У колгоспі ім. Затонського того ж Олександрійського району навесні 1932 р. «нікого було ставити до коней і свиней». А у Долинському районі тоді ж з'явилися колгоспні бригади, які склалися виключно з жінок⁷¹.

Стихійне відхідництво зайвий раз підтверджувало обґрунтованість тенденції, що сформувалася в колективізованому селі, а саме – відмову селян від дармової, безоплатної праці в колгоспах. «Потрібно кидати займатися сільським господарством, тому що і у колгоспника, і у одноосібника хліба не вистачає навіть для прожиткового мінімуму», – наголошувала селянка із с. Борисівки Нікопольського району (січень 1932 р.)⁷².

Ще однією проблемою була нестача тяглової сили. Річ у тім, що взимку-навесні 1931-1932 рр. у колгоспах області спостерігався масовий падіж коней, спричинений в основному відсутністю фуражу. За повідомленнями з Долинського району, село Казанка у травні 1932 р. було «усіяне трупами коней. У колгоспі ім. Леніна із 130 коней залишилося 28. Коней годують однією соломою...»⁷³. У Криворізькому районі порівняно з 1931 р. поголів'я коней зменшилося на 3606, а з тих, що вцілилися, половина була фактично непридатною для роботи⁷⁴.

За таких умов на 16 травня 1932 р. в Дніпропетровській області виконання плану сівби ранніх зернових становило лише 80,8 %, а пізніх ще менше – 31,7 %. Всього план сівби ярових культур по області був виконаний лише на 52,3 %⁷⁵. У деяких регіонах посівна кампанія суттєво затримувалася. Так, Павлоградський район план сівби пізніх культур виконав лише на 10 %, Нікопольський – на 8 %, а Старокаранський – взагалі на 1 %⁷⁶. Зрештою, того року строки сівби були значно продовжені, а остаточно її завершили лише в середині червня, що, звісно, не могло не позначитися на розмірах майбутнього врожаю.

Збиральна кампанія в області почалася 1–5 липня 1932 р., у південних районах – 25–27 червня⁷⁷, яка одразу ж натикалася на численні труднощі. Хоч очільники області й прагнули домогтися максимальних зборів врожаю з метою виконання хлібозаготівельних планів, у багатьох господарствах панувало безладдя, через що, наприклад, в артілі «Комінтерн» Царичанського району частину ячменю скосили зеленим, тобто передчасно. До того ж, як і під час сівби, гостро відчувалася проблема дефіциту робочих рук, спостерігався опір колгоспників і місцевого керівництва. Селяни, маючи досвід голодної зими, вимагали організації громадського харчування, дитячих ясел та виплати авансів на трудовні з нового врожаю, сподіваючись у такий спосіб забезпечити свої родини продовольством.

У відповідь на ці вимоги правління деяких колгоспів почали авансувати колгоспників не за принципом трудоднів, а за кількістю їдців. Більше того, створювалися «таємні фонди» для допомоги особам, котрі не мали трудоднів. Подібні дії закономірно викликали невдоволення обласних чиновників, які намагалися виявити всі резерви хліба для постачання в «засіки батьківщини». Так, у матеріалах про підсумки чистки у Васильківському, Солонянському, Великопетиському районах повідомлялося, що під час літніх робіт колгоспникам видавали зерна аж «по 1 кг і більше. В одному з сіл – по 2 кг печеного хліба – доки самі колгоспники не прийшли і не попросили, щоб їм перестали видавати так багато хліба»⁷⁸. Залишимо на совісті автора даного повідомлення останню ремарку, оскільки в будь-якому разі вже під час хлібозаготівельної кампанії у селян вилучили практично всі видані аванси.

Через небажання місцевої влади організувати громадське харчування й авансувати колгоспників у деяких селах почалися протести, як це сталося у с. Кринички Кам'янської міськради, коли 4 липня 1932 р. до сільради прийшов натовп жінок з колгоспу «Червоний Яр» з вимогою дати їсти. Протистояння селянства і властей під час збиральної кампанії набувало різних форм і проявів. Зокрема, колгоспники відмовлялися виходити в поле, вимагали розпуску колгоспів, повернення худоби, землі. Подекуди селяни навіть самовільно забирали корів з колективних об'єднань. Якимівський райпартком, приміром, інформував, що вже 15 травня 1932 р. селяни повернули таким чином до третини своїх корів⁷⁹.

Нестача робочої сили на селі змушувала районних управлінців вживати неординарні, а то й надзвичайні заходи. Так, на Криворіжжі для забезпечення збиральної кампанії мобілізували робітників, які працювали на рудниках і червоноармійців 41-ї Криворізької дивізії. Останні на 1 серпня 1932 р. скосили, зв'язали у снопи і склали у копиці хліб на площі 7 тис. га. На відміну від колгоспників червоноармійці виконували норми на 170–200 %⁸⁰.

Взагалі темпи збору врожаю на Дніпропетровщині були вельми повільними, на що зверталася увага в рішенні бюро обкому КП(б)У від 12 серпня 1932 р. У документі зазначалося, що подібний стан справ призводить до значних втрат врожаю, особливо у південних районах, де «стоїть дозрілий і навіть перезрілий хліб і обсіпається»⁸¹.

Тим часом самих колгоспників мало турбувала доля врожаю, до розподілу якого вони не мали жодного відношення. Газета «Правда» наводила численні факти вражаючої безгосподарності:

⁷¹ ДАДО. – Арк. 9; Спр. 170. – Арк. 11.

⁷² Там само. – Ф. 19. – Сп. 1. – Спр. 809. – Арк. 4.

⁷³ Там само. – Спр. 703. – Арк. 22.

⁷⁴ Голод: Хроніка, документи та матеріали голоду 1921–1923, 1932–1933 років на Криворіжжі. – С. 137.

⁷⁵ Зоря. – 1932. – 18 травня.

⁷⁶ Там само. – 4 червня.

⁷⁷ ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 85. – Арк. 1.

⁷⁸ Там само. – Спр. 93. – Арк. 4.

⁷⁹ Там само. – Спр. 99. – Арк. 7.

⁸⁰ Голод: Хроніка, документи та матеріали голоду 1921–1923, 1932–1933 років на Криворіжжі. – С. 149.

⁸¹ ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 85. – Арк. 3-4.

«22 червня 1932 р. ... Питаннями якості збирання врожаю багато колгоспів Дніпропетровщини належним чином не займаються. Скошений хліб у снопи не в'яжуть, копи кладуть як попало, вітер їх розкидає, ... колосся не згрібають ні кінними грабками, ні граблями. По скошеному хлібу їздять підводами і тракторами, витолочуючи зерно.

14 серпня. Хліба, пов'язаного у снопи, мало. Більшість лежить у полі в валках. Вітер... розносить їх по полю. В ряді районів зернові мокнуть і проростають. Заскиртовано в області 20 відсотків від скошеного. Складають сирий, не просушений хліб. Зерно пріє, горить, псується».

Причина безгосподарності була очевидною – загальна криза колгоспного ладу. Як слушно відзначає С. Кульчицький, «колгоспників можна було вигнати на жнива. Але примусити їх виконувати технологічні операції, розписані в компартійно-урядових постановках та інструкціях, було справою непосильною навіть для дуже сильного бюрократичного апарату»⁸².

Хоч врожай з горем пополам, як кажуть, зібрали, проте з молотьбою колгоспи Дніпропетровщини не поспішали, розуміючи, що після цього хліб буде просто вилучений у них на виконання заготівельних планів. Голова колгоспу Колода та рахівник Бахмет з Солонянського району, зокрема, заявили: «Чим довше будемо затягувати молотьбу, тим довше будемо їсти хліб»⁸³. Як повідомляла та ж газета «Зоря», «багато колгоспів обмолочений хліб засипають на склади, видають аванси колгоспникам, витрачають на громадське харчування, але на зсип-пункти не везуть»⁸⁴.

Що ж до розмірів врожаю 1932 р., то більшість селян, які пережили голодне лихоліття на Дніпропетровщині, заперечують, що рік був неврожайним. Ось лише кілька свідчень очевидців.

* Варвара Наумівна Бабенко (с. Карайкове Солонянського району): «Врожай зібрали гарний»;

* Віра Вікторівна Паущик (с. Висвятка Межівського району): «У 1932-1933 рр. урожай був непоганий, незважаючи на посуху»;

* Варвара Степанівна Мудревська (с. Орловське Юр'ївського району): «Тоді врожай в городах був. Все було: картопля, буряк, кукурудза, гарбузи»;

* Ольга Яківна Васик (ст. Божедарівка): «Врожай тоді був добрий»⁸⁵.

На відсутність природних факторів трагедії 1932-1933 рр. вказує і виступ на одній з обласних нарад того часу першого секретаря Дніпропетровського обкому КП(б)У В. Чернявського, який стверджував: «Ми маємо урожай такий, як і в минулому році. Окремі райони мають навіть більший ... наприклад, колишній Криворізький округ»⁸⁶.

***

Здійснення хлібозаготівель на Дніпропетровщині почалося з прийняття і доведення до районів та колгоспів відповідних державних планів. Згідно з постановою РНК УСРР від 22 липня 1932 р. «Про план заготівель по селянському сектору» область мала здати державі 1441,5 тис. т зерна (88 млн пудів). Новий хлібозаготівельний план був меншим минулорічного на 23 млн пудів, але також нереальним для виконання (для порівняння: на наступний рік він буде зменшений до 1014947 т)⁸⁷. Тому й не дивно, що протягом заготівельної кампанії його корегували кілька разів: 30 жовтня зменшили до 73 млн пудів, 14 січня 1933 р. – ще на 12 млн пудів, тобто до 61 млн пудів⁸⁸. Однак план так і не був виконаний – на 1 лютого 1933 р. за селянсько-колгоспним сектором область вивезла у «засіки держави» лише 55,8 млн пудів, включаючи виметене буквально до останньої зернини з подвір'їв селян узимку⁸⁹. Ситуація ускладнювалася ще й тим, що Дніпропетровщина повинна була повернути державі насінневу та продовольчу позику, отриману колгоспами та радгоспами навесні 1932 р. Її розмір становив 17,5 тис. т.

Аналізуючи причини недовиконання плану хлібозаготівель у 1932 р., впадає насамперед в око помітне зниження валових зборів зерна того року порівняно з попереднім на 200 тис. т і водночас збільшення норм його вилучення державою. Якщо у 1931 р. ці норми склали 4,2 центнера з гектара, то у 1932 р. вже 4,8 центнера. Зважаючи на те, що за даними районних обліково-контрольних комісій, реальна врожайність становила 6,9 центнера з гектара, у селян мали вилучити 60 % врожаю без врахування неминучих втрат під час збиральної кампанії⁹⁰.

Місцеві керівники, передусім в особі голів колгоспів, сільрад, райвиконкомів, партсекретарів сільської та районної ланки, тобто безпосередні виконавці «генеральної лінії» партії, як могли, чинили спротив нав'язуванню нереальних хлібозаготівельних завдань, відмовлялися від їх прийняття, вимагали зменшення, добре усвідомлюючи міру своєї відповідальності за такі «крамольні» дії – в кращому випадку звільнення з роботи і виключення з партії, в гіршому – арешт і катівні ДПУ. Деякі з них навіть самі ініціювали добровільне залишення посад й здачу партквитків, щоб не брати участі в експропріації селянського зерна, продовольства, майна.

А дехто, намагаючись уникнути відповідальності за невиконання надмірних планів, наважувався на так звану «симуляцію терактів». У Межівському районі, наприклад, уповноважена райкому по с. Гаврилівка П. Павленко, не бажаючи залишатись у селі, власноруч інсценувала проти

⁸² Кульчицький С.В. Криза колгоспного ладу. – С. 20-21.

⁸³ Зоря. – 1932. – 26 липня.

⁸⁴ Там само. – 24 липня.

⁸⁵ Український голокост 1932-1933: Свідчення тих, хто вижив. – Т. 2. – С. 73, 84.

⁸⁶ Зоря. – 1932. – 26 липня.

⁸⁷ ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 588. – Арк. 154.

⁸⁸ Голод 1932-1933 років в Україні: очима істориків, мовою документів. – С. 232.

⁸⁹ ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 588. – Арк. 42.

⁹⁰ Там само. – Спр. 90. – Арк. 9-10.

СТАЛІНСЬКИЙ ТЕРОР ГОЛОДОМ НА ДНІПРОПЕТРОВЩИНІ: АНАТОМІЯ ЗЛОЧИНУ В РЕГІОНАЛЬНОМУ ВИМІРІ

себе замах, подряпавши обличчя і тіло голкою. Такий же уповноважений в Мелітопольському районі А. Волтянський прострілив собі передпліччя лівої руки, за що був засуджений до 10 років концтабору. Всього ж протягом жовтня 1932 – січня 1933 р. у Дніпропетровській області було виявлено 7 випадків подібних самострілів⁹¹.

Та найбільшим «головним болем» для обласного керівництва став все ж таки опір хлібозаготівлям з боку самого селянства. Переживши одну голодну зиму, воно не мало жодних ілюзій щодо перспектив чергової хлібозаготівельної кампанії. Тому напередодні та в період її проведення селяни часом вдавались до підпалів колгоспних будівель, майна активістів, здійснювали напади і вбивства уповноважених, заготівельників, виготовляли і поширювали антиколгоспні листівки, проводили волинки тощо. Здебільшого на такі кроки селян штовхав відчай, їх голодні жінки та діти. Так вони захищали своє право на життя, на власність, на зароблений хліб. Тому всі ці поодинокі прояви селянського невдоволення були стихійними, спорадичними. Коли, наприклад, у с. В'язівка Павлоградського району до одноосібника Слакві прийшла з обшукком комісія, то господар порубав косяю одяг одному з її членів, а його донька поранила вилами іншого. Подібний фінал мала акція з вилучення прихованого в тайнику зерна у селянина Шуліки (с. Олексіївка Нікопольського району). А мешканець с. Нововолодимирівки Новопраського району Коломієць у відповідь на повідомлення заготівельників про його арешт, висилку родини і конфіскацію майна за несплату податку взявся за зброю і позбавив життя двох членів бригади та активістку-сусідку, а одного тяжко поранив⁹².

Всього за період з жовтня 1932 до січня 1933 р. на Дніпропетровщині під час хлібозаготівель було зафіксовано 7 убивств, 10 замахів на вбивство, 5 поранень, 6 випадків побиття представників влади та функціонерів⁹³. Більшість терактів не була розкрита.

Оскільки в 1931–1933 рр. затвердження хлібозаготівельних планів ще зберігало певні риси демократичності (з ними повинні були погодитись загальні збори колгоспників), ця формальна демократія була використана селянами для їх зриву. В окремих селах такі збори тривали по декілька днів (Прядівка, Закривці, Топчине, Бабайківка, Китайгород), а в Криничках (колгосп «Червоний яр») жінки організували волинку. Колгоспниці кинули роботу і прийшли до сільради, вимагаючи зменшити план заготівель. Одночасно селяни вимагали від властей певних гарантій: спочатку оплата трудоднів, створення насінневих та фуражних фондів і лише потім здача хліба державі, та й то у помітно скорочених обсягах⁹⁴.

Судячи з усього, регіональну владу неабияк непокоїло і так зване «розбазарювання хліба», тобто його прихо-

вування, розкрадання, використання особливого режиму обмолоту, яке також було специфічною формою протидії селян хлібозаготівлям. Примусово зігнані в колгоспи селяни з самого початку не відчували себе там господарями. Події зими-весни 1931-1932 рр. наочно продемонстрували, що держава не забезпечує хлібом навіть чесно зароблені колгоспниками трудодні. Заданими С. Косіора, у 1931 р. 48 % господарств України нічого не видали на трудодні, а у наступному їх кількість тільки на Дніпропетровщині зросла до 94,8 %⁹⁵. Тому перед загрозою нового голоду селяни й почали «отоварювати» трудодні самовільно. У більшості колгоспів мало місце «зрізання колосків». Тих селян, хто цим займався, називали «перукарями». Місцеве ж чиновництво ставилося до цього дійства цілком спокійно: «збирають і нехай собі збирають»⁹⁶, бо розуміло, що незібраний хліб все одно загине у полі.

У 1932 р. крадіжки хліба стали настільки масовими, що, виступаючи на партконференції у Запорізькому окрузі в лютому 1933 р., новоспечений сталінський емісар на Дніпропетровщині перший секретар обкому партії М. Хатаєвич відзначав: «Чи всі колгоспники кради? Дуже невеликий процент не крав – процентів 10-15. Навіть ті, які заробили по 400-500 трудоднів, тягли колгоспний хліб, але набагато менше, бо їм ніколи було красти, вони працювали»⁹⁷.

Принесений з поля хліб або, якщо пощастило, отриманий у рахунок 15 % авансу на трудодні, селяни, як правило, приховували, бо добре знали звичку влади «мобілізувати всі ресурси» для потреб «соціалістичного будівництва». При цьому, як свідчать документи, вони виявляли велику винахідливість, ховаючи хліб у могилах, в домовинах зверху покійників, у ямах, туалетах. Зерно засипали у великі скляні бутлі, набивали ним іграшки, рукавиці, вкривали дахи хат. Про масштаби приховування хліба певне уявлення дає така статистика: під час обшуків у грудні 1932 – січні 1933 р. у Василівському і Нововасилівському районах було виявлено 200 ям з зерном, у Нижньосірогозькому – близько 400, у с. Новопрікопівка Великодомацького району – 550, у с. Кочережки Павлоградського – 34⁹⁸.

Окрім того, селяни, що працювали біля молотарок, практикували такий спосіб обмолоту, при якому зерно частково йшло в соломку і полову. Потім взимку чи навесні вони таємно переобмолочували соломку, що дозволяло їм дожити до нового врожаю. Як повідомляв 17 вересня 1932 р. секретар Царичанського райкому партії, у районі постійно здійснювався таємний переобмолот зерна на домашніх млинах, яких налічувалося близько 100⁹⁹.

Тим часом не викликає сумніву, що «розбазарювання» хліба селянами не могло суттєво вплинути на заготівлі, оскільки відносно розмірів плану було незначним. Особ-

⁹¹ ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 703. – Арк. 11.

⁹² Там само. – Спр. 270. – Арк. 26; Спр. 829. – Арк. 44; Спр. 578. – Арк. 51.

⁹³ Там само. – Спр. 578. – Арк. 8.

⁹⁴ Там само. – Спр. 90. – Арк. 93; Спр. 190. – Арк. 167.

⁹⁵ Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». – С. 201.

⁹⁶ Зоря. – 1932. – 26 липня.

⁹⁷ Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. – К., 1991. – С. 118.

⁹⁸ ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 89. – Арк. 52; Спр. 212. – Арк. 82.

⁹⁹ Там само. – Спр. 90. – Арк. 94.

лива ж увага партійних органів до всіх випадків крадіжок та приховувань пояснювалася скоріше політичними, а не економічними мотивами. Адже перекласти вину за невиконання плану на «шкідників» чи «куркулів» було значно простіше, аніж назвати справжні причини.

Напевно, в такому ракурсі варто оцінювати й драконівський закон від 7 серпня 1932 р. «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації», названий в народі «законом про п'ять колосків». Селяни Дніпропетровщини сповна пізнали на собі цей репресивно-каральний «винахід» більшовиків, згідно з яким справи «розкрадачів» розглядалися у прискореному порядку за місцем скоєння «злочину» й передбачали вищу міру покарання – розстріл, а за «пом'якшувальних обставин» – позбавлення волі на строк не менше 10 років. Власне, за зменшування зерна, прихованого під час польових робіт для голодної родини, можна було «загриміти» за ґрати. І надовго. А то й позбавитись життя. Тільки протягом перших двох місяців дії цього закону на Дніпропетровщині було засуджено близько 3 тис. осіб, 90 з них розстріляли. Найбільша кількість таких справ припадала на Новомосковський (105) і Криворізький (110) райони¹⁰⁰.

Обласна прокуратура ретельно контролювала діяльність судів, опротестовуючи їх занадто «м'які» вироки. Так, було переглянуто вирок нарсуду щодо куркулів Шулешкових, яких за крадіжку колгоспного хліба спочатку засудили до 3 років позбавлення волі, а після прокурорського втручання – «до найвищої міри соціоборони – розстрілу». На погляд облпрокуратури, особливою «м'якістю» відрізнялися вироки, винесені Нововасилівським, Оріхівським, Сталіндорфським, Чубарівським, Новотроїцьким, Софіївським, Олександрійським, Бердянським та іншими райсудами¹⁰¹.

18 листопада 1932 р. черговою постановою політбюро ЦК КП(б)У, продубльованою через два дні рішенням РНК УСРР, з метою забезпечення негайного виконання хлібозаготівель і морально-психологічного застрахання селян було запроваджено й такий надзвичайно жорсткий захід, як занесення на «чорну дошку» колгоспів, котрі особливо «злісно саботували хлібозаготівлі». Відтепер з подачі вищого політичного керівництва УСРР в республіці почала активно впроваджуватись система натуральних штрафів, яка передбачала подвірні обшуки селян і «конфіскацію незернового продовольства у боржників по хлібозаготівлях»¹⁰². На думку С. Кульчицького, така система означала не що інше, як справжній каральний захід, спрямований на вилучення всіх їстівних запасів у селян, а отже, і на їх фізичне винищення у цинічно витонченій формі терору голодом.

У результаті голод в Україні, який до цього фактично нічим не відрізнявся від загальносоюзного, трансфор-

мувався у Голодомор-геноцид, ставши специфікою однієї лише нашої республіки¹⁰³. Механізм його був дуже простий: в зимові місяці 1932-1933 рр., коли в селі вже хліба не залишилося, у селян України під прикриттям заготівельної кампанії відібрали все їстівне¹⁰⁴. Неважко здогадатись, що це означало, маючи, зокрема, на увазі відсутність у тодішньому СРСР продовольчих магазинів. Існували лише так звані розподільники для нормованої видачі хліба по картках. Сільське ж населення їх не мало...

Зрештою, села і навіть цілі райони, удостоєні високої державної «честі» публічно фігурувати на «чорних дошках», являли собою, по суті, повністю заблоковані від зовнішнього світу соціальні резервації, свідомо позбавлені владою будь-яких засобів біоіснування, включаючи заборону на виїзд за межі села. Не випадково у занесених першими на «чорну дошку» в країні селі Гаврилівці Межівського району вимерли всі мешканці, а у Вербах Павлоградського – половина¹⁰⁵. Пізніше за рішеннями президії облвиконкому до них приєдналося чимало господарств. Всього на 2 грудня 1932 р. така доля спіткала в 43 районах області 228 колгоспів, або кожний 15-й¹⁰⁶.

До речі, вилученням продовольства у селян займалися так звані «буксирні бригади», що склалися як з місцевих функціонерів, так і з прибулих з міст партійців, комсомольців, робітників. Діяли вони зазвичай безжально, нахабно. Як згадує К. Онікієнко з с. Широчаного Апостолівського району, в їх селі «комісія вимітала все, у тому числі борошно й крупу. Вивертали діжки з квашеною капустою, огірками, топтали картоплю». У с. Миколаївці Верхньодніпровського району активісти «перевіряли навіть коліски, де були малі діти, щоб хто-небудь не заховав там вузлик із зерном»¹⁰⁷.

Деякі «буксирники», відчувачи абсолютну вседозволеність, вдавалися до банального мародерства. Так, у колгоспника Гордія Матяша (с. Межиріч Павлоградського району) вони вилучили 3 мішки картоплі, 3 курки, 100 крб. грішми і все розподілили між собою. А на фінансові «придбання» влаштували п'янку¹⁰⁸.

Злочинну, без перебільшення, «чорнодошкову» постанову підсилила директива ЦК КП(б)У від 29 грудня 1932 р., яка зобов'язувала обкоми і райкоми вжити рішучих заходів щодо негайного вивезення з колгоспів усіх наявних фондів, в тому числі насінневих, задля виконання плану хлібозаготівель¹⁰⁹. Як наслідок, колгоспи залишились фактично без зерна і не могли нічим допомогти своїм односельцям.

Паралельно із введенням «чорних дошок» та інших «новаторських починань» більшовиків відповідно до ухвали ЦК і ЦКК КП(б)У від 21 листопада 1932 р. була проведена чистка «сільських парторганізацій, які саботують

¹⁰⁰ ДАДО. – Ф. 1520. – Оп. 3. – Спр. 5. – Арк. 109.

¹⁰¹ Там само. – Арк. 107 – 109.

¹⁰² Колективізація і голод на Україні. 1929–1933 рр.: Збірник документів і матеріалів. – К., 1992. – С. 548.

¹⁰³ Кульчицький С. Чому ОН НАС уничтожал? Сталин и украинский Голодомор. – К., 2007. – С. 200.

¹⁰⁴ Кульчицький С. Що таке радянська влада? І чому ми все ще про неї говоримо // День. – 2007. – 27 жовтня.

¹⁰⁵ Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. – С. 134.

¹⁰⁶ ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 495. – Арк. 42.

¹⁰⁷ Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив. – Т. 1. – С. 25, 32.

¹⁰⁸ ДАДО. – Ф. 1520. – Оп. 3. – Спр. 9. – Арк. 591.

¹⁰⁹ Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С. 301.

СТАЛІНСЬКИЙ ТЕРОР ГОЛОДОМ НА ДНІПРОПЕТРОВЩИНІ: АНАТОМІЯ ЗЛОЧИНУ В РЕГІОНАЛЬНОМУ ВИМІРІ

хлібозаготівлі і підривають довір'я партії серед трудящих»¹¹⁰. На Дніпропетровщині лише у Солонянському, Васильківському і Великолепетиському районах з партії було виключено 28,8 % комуністів, а на 16,4 % накладені стягнення. Що стосується керівного складу низових осередків, то із 356 осіб партквитків лишилися більше половини (180). Найбільшого ж удару зазнала Васильківська районна парторганізація, яка недорахувалась майже кожного третього свого члена¹¹¹. А невдовзі 50 комуністів, звинувачених в «організації саботажу хлібозаготівель», не тільки виключили з лав ВКП(б), а й заарештували та позбавили волі на строк від 3 до 10 років з відбуванням покарання у концтаборах¹¹². У підсумку, як повідомляли з місць, «у багатьох партійців опустилися руки, не знають що робити, розгубилися...»¹¹³.

Взагалі треба сказати, що у розглядуваний період відпрацювання і фабрикація «справ саботажників» стало одним з «пріоритетів» репресивної політики та практики властей, для чого були мобілізовані кращі чекістські сили. На Дніпропетровщині, приміром, в рамках реалізації такої акції розроблялося 38 агентурних справ, за якими планувалося заарештувати щонайменше 225 осіб. Одна з типових розробок – справа «куркульської організації», виявленої у с. Всесвятське Межівського району. До її складу входило 5 куркулів, які нібито вели роботу на зрив хлібозаготівель, а тому підлягали ліквідації¹¹⁴. Але найбільш резонансними не тільки на Дніпропетровщині, а і в Україні та Союзі стали все ж так звані Васильківська та Оріхівська «справи».

Особливу увагу органи ДПУ приділяли тим районам, які в минулому вважались «осередками контрреволюції», де під час колективізації відбувалися волики та селянські повстання. На Дніпропетровщині такими були Павлоградський, Новомосковський, Межівський і Магдалинівський райони, куди в першу чергу відряджались оперативні групи ДПУ. Дніпропетровську групу очолив заступник начальника особливого відділу ДПУ УСРР Карелін.

Аби прискорити судочинство у справах «контрреволюціонерів» та «саботажників», політбюро ЦК КП(б)У 5 грудня 1932 р. прийняло секретну постанову, за якою пропонувалося утворити в областях спеціальні комісії, так звані «четвірки», у складі першого секретаря обкому, голови обласної контрольної комісії, начальника обласного відділу ДПУ і облпрокурора. Комісії повинні були раз на 2-3 дні «встановлювати справи, що заслуговують найбільшої уваги і які потрібно розглядати в прискореному порядку». На слідство і суд у таких справах відводилося 4-5 днів¹¹⁵. Аналіз діяльності Дніпропетровської обласної «четвірки» свідчить, що за одне засідання вона «пропускала» до 20 справ, виносячи здебільшого однотипні рішення: «Справу передати на розгляд виїзної сесії суду».

Використання подібної схеми судочинства, яка не вимагала дотримання елементарних норм права, багато в чому й призвело до того, що за період хлібозаготівель (з початку збору врожаю і до 5 грудня 1932 р.) у Дніпропетровській області було засуджено: за «саботаж» здачі хліба – 2 379 осіб, за розкрадання – 5 215, з них 174 – до розстрілу. По колгоспному сектору за приховування, розкрадання і розбазарювання хліба було засуджено 1062 особи, в тому числі 59 – до розстрілу¹¹⁶.

Боротьба з «контрреволюцією» на селі у цей час здійснювалася і шляхом експропріації селянських господарств. 11 листопада 1932 р. РНК УСРР ухвалив постанову про позбавлення одноосібників за «невиконання планів хлібозаготівель» і проведення «прямої підривної роботи» земельних наділів, присадибних ділянок, а також усього рухомого майна та будівель з виселенням за межі району чи області. Згодом цей захід став застосовуватися і по відношенню до колгоспників. Більшість експропрійованих депортували у віддалені місцевості Союзу або ув'язнювали до концтаборів. Перша масова депортація на Дніпропетровщині була проведена у січні 1933 р., коли за рішенням облвиконкому з 27 сіл вислали 700 родин (з конфіскацією всього майна)¹¹⁷.

Як бачимо, саме у ході хлібозаготівель 1932-1933 рр. репресії властей проти селянства набули системного характеру і здійснювалися з особливою жорстокістю, перемелюючи долі й життя багатьох тисяч людей.

Водночас практикувалися й інші заходи впливу на колективізоване село, перш за все апробовані більшовиками кадрові зміни. У жовтні 1932 р. на посаду першого секретаря обкому партії замість В. Чернявського призначили В. Строганова (до цього другий секретар ЦК КП(б)У). Але і він довго не протримався, бо рішенням ЦК ВКП(б) від 24 січня 1933 р. був звільнений і відправлений у розпорядження ЦК. Відтоді партійним лідером області стає М. Хатаєвич.

З метою «підхльостування» регіональних керівників щодо безумовного виконання планових завдань з хлібозаготівель центр споряджає на місця спецкомісії з надзвичайними повноваженнями. Так, наприкінці жовтня 1932 р. для «забезпечення» партійної лінії політбюро ЦК КП(б)У відрядило на Дніпропетровщину В. Чубаря і М. Скрипника, а через два місяці – С. Косіора і П. Постишева.

Всі вищезгадані та інші партійно-державні чиновники республіканського і обласного рівня безпосередньо причетні до практичної реалізації антигуманних, справеді драконівських схем заготівлі збіжжя й відбору всього їстівного у селян, а значить, і до організації штучного Голодомору в нашому краї.

Проте, незважаючи на вжиті заходи, Дніпропетровщина, як і інші регіони, план хлібозаготівель не викона-

¹¹⁰ Зоря. – 1932. – 21 листопада.

¹¹¹ ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 93. – Арк. 23.

¹¹² Зоря. – 1933. – 6 січня.

¹¹³ ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 734. – Арк. 5.

¹¹⁴ Державний архів Служби безпеки України (далі ДА СБУ). – Ф. 1 6. – Оп. 25. – Спр. 3. – Арк. 90, 91.

¹¹⁵ Голод 1932 – 1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С. 276.

¹¹⁶ Там само. – С. 280-281.

¹¹⁷ Зоря. – 1933. – 6 січня.

ла. У листі до ЦК КП(б)У М. Хатаевич вказував, що майже з 4 тисяч колгоспів з завданнями впоралися лише 800, в основному дрібних господарств, питомо вага яких не перевищувала 10–12 % від усього колгоспного сектора¹¹⁸.

Вичерпавши всі можливості та резерви, ЦК ВКП(б) 5 лютого 1933 р. нарешті прийняв рішення про припинення заготівель. Однак було пізно. Смерч Голодомору вже розкручувався на повні оберти, вражаючи своїм смертельним дотиком величезні маси українців.

Цікаво, що навіть після офіційного припинення збору зерноповинностей експропріації на селі тривали. Відтепер, правда, на порядок денний постало нове завдання – формування насінневих фондів замість тих, які були вивезені з метою виконання хлібозаготівель. Причому нерідко використовувались ті ж самі методи впливу на селян, що й раніше, зокрема, занесення на «чорну дошку». Станом на 18 лютого 1933 р. у цих списках значилися Верхньодніпровський, Високопільський, Лихівський, Нововасилівський, Великотокмацький, Терпінянський райони, сотні колгоспів Дніпропетровщини, мешканці яких були приречені на голодне вимирання¹¹⁹.

***

Разом з вищою партноменклатурою чимало й місцевих керівників бралися за виконання партійних директив з таким завзяттям, що не дуже обтяжували себе дотриманням навіть елементарних норм законності та правопорядку. Тож і не дивно, що з часом звичайним явищем на селі стають погрози, шантаж, арешти і утримання по кілька днів під вартою, знущання над жінками, побої тощо. Задля об'єктивності відзначимо: час від часу московські й харківські вожді вживали заходів щодо подолання подібних «перекручень партлінії», намагаючись виправляти помилки, аби не допустити соціального вибуху, й водночас демонструючи селянам, що радвлда захищає їх інтереси від «опортуністів та ліваків». І все ж кількісні параметри таких «порушень» та «перекручень» свідчать про те, що йшлося не про окремі незначні випадки, а про певну тенденцію в політиці, якщо вже звичайні сільгоспкампанії проводились, по суті, напівкримінальними засобами.

Що стосується Дніпропетровщини, то тут «перекручення революційної законності» мали місце майже в усіх сільських районах, охопивши понад 100 сіл. Ось лише кілька прикладів. В Апостолівському районі членами «буксирної бригади» з хлібозаготівель с. Кам'янка була оголошена на воєнному стані. Селянам дали 24 години для вивозу хліба, попередивши, що якщо за вказаний строк не буде «вичищено все, будемо розстрілювати». Вночі у селі були виставлені пости, організовані бригади з колгоспників, які ходили по хатах, сповіщаючи про закінчення встановленого терміну. І як наслідок – у селян забрали

практично все їстівне, навіть борошно, квасолю, видані їм в рахунок 15 % за трудовні. А очолював Кам'янську хлібозаготівельну бригаду член постишевської комісії Семіко-ров¹²⁰.

Ще більш одіозний випадок стався у Нижньосірогозькому районі. Тут уповноважені райкому разом з головою сільради і секретарем партосередку дали розпорядження забити всі колодязі, що належали одноосібникам, а громадські зачинити на замок, видаючи воду тільки колгоспникам. Одноосібники ж мали отримувати її тільки за дозволом сільради. Але коли вони зверталися і прохали води хоча б для худоби, то їм пропонували худобу усупільнити або здати зерно¹²¹.

У с. Лозоватці Криворізького району уповноважені міськпарткому Пушкарьов та Котов за невиконання хлібозаготівель заперли до льоху селянку Гайську, протримали її до вечора, після чого побили. А перед тим як звільнити, суворо попередили, щоб нікому про це не розповідала¹²².

Стан законності на селі у цей час наочно ілюструє і такий факт. У с. Гур'івці Долинського району місцеве керівництво (голови колгоспів «Жовтнева воля» та «Прогрес», бригадири, члени правління) для допитів селян відкрило спеціальну кімнату, обладнавши її засобами катування – залізними ланцюгами, батогами, ключками. Якщо колгоспник чим-небудь «завинив» перед «начальниками», то його доставляли сюди і проводили дізнання. Під час допитів від побоїв загинуло 7 селян. Мешканці Гур'івки були настільки залякані, що навіть не наслідувалися ховати закатованих вдень, не говорячи про те, щоб поскаржитись на дії місцевих функціонерів. Справа щодо керівництва села була порушена лише після втручання політвідділу Братолівської МТС, яка знаходилася поблизу¹²³.

Як видно, свавілля на селі набрало досить широкого розмаху і стало мало не буденним явищем тодішнього життя. Автор одного з анонімних листів, надісланих на адресу ЦК ВКП(б) з Дніпропетровщини, відзначав: «Терор населення... набув вже такого розмаху, що ні в кого немає аніякої гарантії, що його не викинуть з колгоспу, не заберуть останнє барахло і останню крихту зі столу». За інформацією уповноваженого ЦК ВКП(б) Алексеєва, лише в П'ятихатському районі за період з травня до липня 1933 р. було розглянуто 26 справ про самосуди. Такі факти мали місце на території майже половини сільрад¹²⁴.

Врешті-решт, на це змушені були відреагувати й владні структури. 7 травня 1932 р. з'явився закритий лист Дніпропетровського обкому КП(б)У, в якому визнавалися встановлені випадки «перекручень» в окремих селах Павлоградського, Кам'янського і деяких інших районів. Всі вони за традиційною на той час схемою кваліфікувалися як «куркульсько-провокаційні дії, спрямовані на дискредитацію партії та Радянської влади в очах колгоспників, бідняків та середняків». У листі декларувалась необхід-

¹¹⁸ ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 588. – Арк. 6.

¹¹⁹ Зоря. – 1933. – 18 лютого.

¹²⁰ ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 718. – Арк. 3.

¹²¹ Там само. – Спр. 204. – Арк. 40.

¹²² Там само. – Ф. 1520. – Оп. 3. – Спр. 4. – Арк. 67.

¹²³ Там само. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 958. – Арк. 56–73.

¹²⁴ Там само. – Ф. 1520. – Оп. 3. – Спр. 30. – Арк. 62.

СТАЛІНСЬКИЙ ТЕРОР ГОЛОДОМ НА ДНІПРОПЕТРОВЩИНІ: АНАТОМІЯ ЗЛОЧИНУ В РЕГІОНАЛЬНОМУ ВИМІРІ

ність посилення боротьби з «фактами адміністративної сваволі», проте не пропонувалося практично жодних конкретних заходів щодо викоринення ганебного явища¹²⁵.

Через тиждень, 14 травня 1932 р., бюро обкому ухвалило ще одну постанову, де йшлося про «викривлення політики партії в Люксембурзькому районі». У зв'язку з цим райком і президія контрольної комісії були розпущені, а районне керівництво отримало партстягнення. Уповноважених та активістів, винних у «перекрученнях», виключили з партії й притягли до судової відповідальності¹²⁶.

Низка нових партійно-державних актів про порушення революційної законності побачила світ після завершення хлібозаготівель 1932-1933 рр. Серед них директива ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 8 травня 1933 р., постанова ЦК КП(б)У від 28 жовтня того ж року, директивний лист Дніпропетровського обкому партії від 23 жовтня та ін. За змістом вони близькі до вищезгаданих документів. У них також називались факти «перекручень», виявлялись «винуватці-шкідники», вказувалося на необхідність рішучої боротьби з ними¹²⁷. Все це, однак, лише почасти давало очікувані результати. Загалом же села Дніпропетровщини продовжували жити в атмосфері страху і тотального тиску з боку держави, правлячої партії, а самі селяни вважали, що «суд, міліція, ДПУ, прокуратура є лише димовою завісою»¹²⁸.

***

З початку лютого 1933 р., як уже зазначалося, хлібозаготівлі на Дніпропетровщині були припинені, проте це вже не могло відвернути катастрофи: голод розпочав свої страшні жнива. На відміну від попереднього року, коли голод виник лише внаслідок зимових експропріацій зерна, Голодомор 1933 р. став результатом тотальної конфіскації їстівних запасів у селянства, проведеної у ході «кампанії з посилення хлібозаготівель».

Окремі випадки голодування селян спостерігалися в області ще восени 1932 р., але масовий голод розпочався взимку і тривав до осені наступного року. За даними ЦК КП(б)У від 15 березня 1933 р., серед інших регіонів республіки Дніпропетровщина опинилась чи не у найскрутнішому становищі. На неї припадало 60 % усіх відомостей про кількість голодуючих і понад 70 % зареєстрованих смертей¹²⁹. Із 45 районів Дніпропетровщини навесні 1933 р. в критичному стані перебувало 29, причому в Високопільському, Нововасилівському, Межівському, Якимівському, Павлоградському, Мелітопольському смертність від виснаження стала ма-

совою ще на початку лютого, себто майже відразу після офіційного закінчення хлібозаготівельної кампанії. Так, у селах Високопільського району, за статистикою, наведеною в інформації Дніпропетровського обкому КП(б)У, в другій половині лютого 1933 р. голодувало від 92 до 96 % селянських сімей. А у Мелітопольському районі вже у січні 1933 р. смертність від голоду зросла удвічі порівняно з груднем 1932 р.¹³⁰.

На 5 березня 1933 р. у 40 районах, перевірених ДПУ, голодувало близько 7300 сімей, в яких безпосередньо від голоду померло 1844 особи. «Смерть від голоду, вказувалося у доповідній записці ДПУ, фіксувалась в окремих випадках актами медичного розтинання трупів. Причому акти констатували крім виснаження та опухання ще повну відсутність їжі, навіть рідини у шлунку. Але у більшості випадків смерть від голоду підтверджувалась свідками і оглядом членів родини, що залишились живими і знаходяться в тяжкому стані»¹³¹.

За повідомленнями, що надходили з районів, число голодуючих зростало з кожним днем. А дані ДПУ підтверджували, що серед них було багато колгоспників, які «брали активну участь у трудових процесах і виробили велику кількість трудоднів». У Межівському районі, приміром, були зафіксовані випадки голодування селян, які виробили від 800 до 950 трудоднів¹³². Голод зрівняв усіх: від нього однаково страждали і прості колгоспники, і місцеві активісти, які здійснювали ревізії хліба у односельців. Показово, що голод не обминув і районів, які виконали хлібозаготівельний план. Наприклад, у Новопраському районі, який був передовим (на 31 січня виконав річний план на 100,8 %, а по пшениці – на 124,6 %), з 29 сіл у тяжкому становищі перебували 12¹³³.

Населення Дніпропетровщини було багатонаціональним, але голод не розрізняв людей за їх етнічною належністю. Так, у с. Красний Яр Новопраського району, в якому проживали лише росіяни (600 господарств), протягом січня–червня 1933 р. померло 183 особи¹³⁴. Голодували і німецькі селяни з Високопільського району, які зверталися по допомогу до своїх родичів в Німеччині. Ці листи друкували в німецькій пресі, завдяки чому до селян надходили пожертвування в іноземній валюті. За ці кошти німці купували продукти в дніпропетровському Торгсині, що рятувало їм життя¹³⁵.

У міру того як посилювався голод, зростав рівень злочинності серед населення області: вбивства, грабунки заради шматка хліба ставали повсякденним явищем. Про це свідчить анонімний лист так званої «групи комуністів» до Дніпропетровського обкому КП(б)У (лютий 1933 р.):

¹²⁵ ДАДО. – Ф. 1520. – Оп. 3. – Спр. 2. – Арк. 84.

¹²⁶ Там само. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 204. – Арк. 26.

¹²⁷ Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С. 553–559; ДАДО. – Ф. 18 – Оп. 1. – Спр. 1102. – Арк. 8.

¹²⁸ ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 90. – Арк. 42.

¹²⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 101. – Спр. 1282. – Арк. 5–15.

¹³⁰ ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 609. – Арк. 5, 6, 11.

¹³¹ Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С. 406-407.

¹³² Там само. – С. 408.

¹³³ ДАДО. – Ф. 1520. – Оп. 3. – Спр. 18. – Арк. 36.

¹³⁴ Там само. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 850. – Арк. 71.

¹³⁵ Там само. – Спр. 703. – Арк. 105, 106.

«Багато квартир як у селі, так і в містечках зачиняються зсередины і вдень, і вночі, тому що всі живуть в небезпеці, і немає жодної гарантії, що ось-ось [не] постукають, [не] заберуть все істинне і [не] вб'ють серед білого дня. Де шукати захисту? Міліціонери самі недоїдають і бояться»¹³⁶. А секретар Покровського райпарткому Трунов 13 червня 1933 р. інформував про збільшення крадіжок в оселях колгоспників і в колгоспних коморах. Крали продовольство, корів, телят, курей. Деякі люди відмовлялися допомагати голодуючим, аргументуючи це тим, що якщо їм дати хліб, то «прийдуть вночі і заберуть все, не зупиняючись перед вбивством»¹³⁷.

Починаючи з березня 1933 р., смертність від голоду стала масовою в усіх районах області. Зокрема, селяни із с. Перещепине Новомосковського району повідомляли, що в їх селі помирає 40 осіб за добу. Про складність ситуації свідчить той факт, що в окремих селах (Вербки, Кочережки, Булахівка Павлоградського району) трупи лежали по 1–5 днів непохованими¹³⁸.

Внаслідок відсутності хліба селяни були змушені використовувати в їжу різноманітні сурогати, часто небезпечні для життя, а також м'ясо мишей, щурів, котів, собак, горобців, дохлих коней тощо. Як згадують свідки трагедії, голодні селяни «їли порожні кукурудзяні качани, (навесні) спориш, щавель, козельки, шовковицю, акацію, рогіз, печериці, глід. По берегах ріс очерет, то люди вибирали молодий і теж їли». «З гречаної полови пекли «маторжаники» – такі оладки. Ці «маторжаники» не можна було пережувати, через силу люди їх ковтали. Боліли животи. Люди мучились». «Виливали ховрахів, але їх все менше залишалось. Їх обсмалювали і їли... Ловили у річці ракушок по 3–4 відра, заливали окропом і діставали. З лободи робили оладки: кип'ятили, терли, докладали натертий качан з кукурудзи (вже без зерен) і смажили, мама капала на сковорідку віск з свічки, на ньому й готували. Видовбували зі стелі зерна з дині, які іноді траплялися, коли раніше замазували щілини». «Якщо падав [з голоду] кінь, його труп миттєво розбирали голодні люди»¹³⁹. В результаті селяни гинули не тільки від голоду, але і від його наслідків: інфекційних захворювань, заражень, отруєння. Так, у Великопетиському районі лише за два дні лютого було зареєстровано 9 випадків таких смертельних отруєнь, у Павлоградському – 7¹⁴⁰.

Доведені до відчаю люди вдавалися до трупоїдства і канібалізму. Документально такі факти були зафіксовані в П'ятихатському, Олександрійському, Межівському, Бердянському, Великотокмацькому районах¹⁴¹. Мешка-

нець с. Магдалинівка П. Ф. Гром згадує: «Свіжі могили розкопувалися. Мертві годували живих...»¹⁴². Подеколи мали місце навіть випадки людодїдства серед дітей¹⁴³.

Аналіз фактів вбивств та канібалізму на Дніпропетровщині дозволяє зробити висновок, що найчастіше вони траплялись у багатодітних сім'ях, які найбільш потерпали від нестачі продовольства. Так, колгоспник Іван Дудник (Синельниківський район, Вишневецька сільрада, колгосп «Перше Травня»), батько шести дітей, зарубав сокирою свого чотирирічного сина, а мотиви вбивства пояснив так: «Велика родина, важко жити, ось я і вбив»¹⁴⁴. Аналогічний випадок стався на хуторі Красна Пахарівка Олександрійського району. Селянка Т. Калінченко разом з донькою Єфросинією вбили і з'їли восьмирічного сина та брата. Ця жінка також була багатодітною матір'ю: п'ятеро дітей віком від 3 до 17 років, з яких троє на той момент померли¹⁴⁵.

Всього в архіві МВС України виявлено 73 справи про вбивство і канібалізм в Дніпропетровській області, за якими було засуджено 99 осіб. Жертвами їх стали 93 особи у 25 районах¹⁴⁶.

Характерно, що в умовах існуючої у той час заборони на інформацію про голод до середини лютого 1933 р. про нього боялися навіть згадувати, не говорячи вже про якісь дії щодо організації допомоги голодуючим. Так, секретар Великотокмацького сільського партосередку Зінченко опух від голоду, але не інформував про це райком, бо боявся, щоб його не звинуватили в «опортунізмі»¹⁴⁷. А в Нововасилівському районі налякані чистками та репресіями голови сільрад і колгоспів відмовлялися ховати померлих від голоду¹⁴⁸. У подальшому, коли факти голодування та голодних смертей вже не можна було приховувати, секретарі райкомів у своїх інформзведеннях до обкому явно занижували їх кількість, а також широко вживали термін «окремі випадки голодування».

Щодо випадків вбивств та канібалізму на ґрунті голоду, то їх місцеві й обласні можновладці офіційно тлумачили як факти «куркульської контрреволюційної роботи» і «провокації голоду», а вбивць звинувачували у тім, що вони «працювали за завданням класового ворога». При цьому постійно підкреслювалось, що нібито в родинах вбивць «тяжкого становища з продовольством не було»¹⁴⁹. З резолюцій М. Хатаєвича на таких документах можна зрозуміти, що влада, з одного боку, намагалася усіляко приховати інформацію про ці жахливі факти, а з іншого – рішуче вимагала для людоджерів вищої міри покарання. Ось лише дві з них:

¹³⁶ ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 587. – Арк. 31.

¹³⁷ Там само. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 587. – Арк. 30; Ф. 1520. – Оп. 3. – Спр. 9. – Арк. 658.

¹³⁸ Там само. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 609. – Арк. 50; Спр. 703. – Арк. 233.

¹³⁹ Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив. – Т. 1. – С. 32, 33.

¹⁴⁰ ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 609. – Арк. 3.

¹⁴¹ Там само. – Ф. 1520. – Оп. 3. – Спр. 9. – Арк. 623; Спр. 15. – Арк. 328.

¹⁴² Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив. – Т. 1. – С. 72.

¹⁴³ ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 873. – Арк. 1.

¹⁴⁴ Там само. – Ф. 1520. – Оп. 3. – Спр. 9. – Арк. 431.

¹⁴⁵ Там само. – Спр. 15. – Арк. 328.

¹⁴⁶ Маркова Л.М. Вказ. праця. – С. 12.

¹⁴⁷ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С. 405.

¹⁴⁸ ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 609. – Арк. 1.

¹⁴⁹ Там само. – Ф. 1520. – Оп. 3. – Спр. 9. – Арк. 285.

СТАЛІНСЬКИЙ ТЕРОР ГОЛОДОМ НА ДНІПРОПЕТРОВЩИНІ: АНАТОМІЯ ЗЛОЧИНУ В РЕГІОНАЛЬНОМУ ВИМІРІ

«15. 03. 1933 р. Цих виродків потрібно швидше судити. Цілком зрозуміло, що їх слід фізично ліквідувати»;

«24. 05. 1933 р. Цього патологічного типу ліквідувати без жодної затримки»¹⁵⁰.

Одночасно керівництво області вживало заходів, щоб не допустити поширення «провокаційних і брехливих чуток про голод». З цієї метою в січні 1933 р., коли наплив голодних селян до міст і вузлових залізничних станцій набув значних масштабів, почалося очищення від «злочинного, антисупільного, паразитуючого елемента» промислових центрів, базарів, вокзалів Дніпропетровської області. Арештованих утримували у міліції в антисанітарних умовах, переповнених камерах (5-6 осіб на 1 м²), не вистачало харчів. В результаті тільки на Криворіжжі було встановлено 6 випадків смерті від голоду в камерах при міліції¹⁵¹.

29 березня 1933 р. управління Дніпропетровської обласної міліції забов'язало районні управління вилучити весь жебрацький елемент в селах, містах, на території вокзалів, залізничних станцій, новобудов, а також встановити суворий контроль за своєчасним (протягом 24-х годин) прибиранням і похованням трупів. Санітарна міліція і дільничні інспектори повинні були здійснювати нічні обходи вулиць, дворів, парадних під'їздів, привокзальної території. Перевозити трупи мали лише вночі і безлюдними вулицями.

***

Критична ситуація, в якій опинилась більшість сільського населення Дніпропетровщини взимку 1933 р., вимагала від властей усіх рівнів невідкладних і рішучих дій щодо організації допомоги голодуючим. Тим часом, як свідчать документи, обласне партійне керівництво продовжувало перебувати у полоні старого міфу про так зване «підземне пшеничне місто», про «прихований мужиком хліб». У листі до Й. Сталіна від 4 лютого 1933 р. один з його підручних і організаторів Голодомору на Дніпропетровщині М. Хатаєвич, доповідаючи про випадки голодування і смертей від голоду в регіоні, цинічно заявляв: «Я менш за все від цих фактів впадаю у розпач. За наявності великої кількості розкраденого хліба у одних, по області зараз вже є і буде велика його нестача у інших, які менше накрали, або у яких не змогли відібрати накрадене»¹⁵².

Мабуть, саме цим «пасажем» була вмотивована поява вже через декілька днів, 10 лютого 1933 р., постанови бюро Дніпропетровського обкому КП(б)У, яка зобов'язувала райкоми і райвиконкоми «знайти в колгоспах і в районі необхідну кількість хліба, щоб нагодувати тих колгоспників, які дійсно залишились без хліба». Вирішувати цю проблему рекомендувалося наступним чином: самі голодуючі повинні були виявляти прихований селя-

нами хліб, за що їм мали відраховувати 10–15 % вилученого зерна. При цьому місцевих керівників попередили, щоб вони не покладали надмірних надій та сподівань на отримання продовольчої допомоги і не підтримували серед колгоспників споживацької настрої. А всі заяви про випадки голодування доручалося перевіряти органам ДПУ¹⁵³.

Оскільки чергові обшуки голодуючих і помираючих від голоду селян Дніпропетровщини не могли в принципі принести бажаного результату, тобто хліба, а масовий мор сільського населення поставив під загрозу зриву весняну посівну кампанію, центр просто змушений був відреагувати й надати підтримку голодуючим. Станом на 20 лютого 1933 р. області було виділено 200 тис. пудів продовольчої допомоги і 1 млн пудів продпозики, але призначалися вони лише робітникам радгоспів, МТС, МТМ, партійному і колгоспному активу на період посівної кампанії. За словами М. Хатаєвича, розмір цієї допомоги становив в середньому 2 пуди на колгоспний двір. Проте передавати цей хліб селянам регіональні партчиновники не поспішали, намагаючись використати частину продовольства під час прополювальних робіт. Внаслідок цього, за інформацією обкому КП(б)У, до 12 березня з виділеної проддопомоги витратили лише 45 %, а з продпозики – 70 %. Обласне керівництво звітувало, що ресурси використовують економно, бо інакше, виходячи з реально виявлених потреб у продовольстві, від цієї допомоги «дуже швидко нічого б не залишилося». Тоді ж М. Хатаєвич звернувся з проханням надати додатково в якості продовольчої і фуражної позики 300-400 тис. пудів магару (кормова культура), що знаходився на території області на пунктах «Заготзерна» і у державному сортофонді. Показово, що магаром збиралися годувати як людей (організувати громадське харчування), так і худобу – коней¹⁵⁴.

Харків прохання Хатаєвича задовольнив. 15 березня 1933 р. С. Косіор у доповідній записці до ЦК КП(б)У повідомляв: Дніпропетровська і Одеська області отримали найбільшу допомогу (перша 1 млн 400 тис. пудів хліба разом з магаром), й тому «найкраще забезпечені ресурсами»¹⁵⁵. Позаяк у цій «забезпеченій ресурсами» області продовжували гинути від голоду люди, не припинялися випадки людодійства і труподійства.

Ймовірно, це не змогло залишити поза увагою і центральне керівництво. В усякому разі, на 21 квітня 1933 року розмір продовольчої позики Дніпропетровщині зріс і становив 16 380 т (колгоспам було виділено 17 585 т), фуражної – 15 725 т (колгоспам – 16 160,8 т)¹⁵⁶. Перевищення було забезпечено в основному за рахунок хліба, заготовленого у лютому того ж року й переданого у розпорядження області. Парадоксально, але факт: регіон голодував, отримував продовольчу допомогу і, попри це, продовжував хлібозаготівлі.

Вражає й інший факт: держава голодуючим Дніпропетровщини не допомагала, а лише надавала прод-

¹⁵⁰ ДАДО. – Ф. 1520. – Оп. 3. – Спр. 9. – Арк. 285, 623.

¹⁵¹ Там само. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 587. – Арк. 33.

¹⁵² Там само. – Спр. 588. – Арк. 6-7.

¹⁵³ Там само. – Спр. 1865. – Арк. 14.

¹⁵⁴ Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С. 386, 427, 428.

¹⁵⁵ Там само. – С. 443.

¹⁵⁶ ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 588. – Арк. 25.

позики! Це підтверджує, зокрема, виступ М. Хатаевича на пленумі обкому КП(б)У 25 травня 1933 р., в якому він заявив, що область повинна повернути державі у поточному році «понад 10 млн пудів насінневої, продовольчої і фуражної позики, яку держава надала колгоспам». При цьому перший секретар наголосив, що «позику разом з виконанням плану хлібоздачі 1933-1934 рр. треба повернути цілком. Ніяких балачок, ніякого заїкання про те, щоб для повернення позики дістати відстрочку, бути не може. Хлібоздача й повернення позики мають проходити одночасно»¹⁵⁷.

Частина голодуючих, крім продовольчої, отримала і медичну допомогу. У Дніпропетровську був створений спецстаціонар на 50 ліжок. На великих вузлових станціях відкрили стаціонари-приймальники на 5–8 ліжок кожен для ізоляції хворих бездомних і безпритульних, яких вилучали на станціях. До районів, що перебували в найбільш тяжкому становищі, додатково були направлені лікарі та медсестри¹⁵⁸.

Та в цілому розміри допомоги не відповідали масштабу голоду, що охопив усі 45 районів області. Так, голодуючі сім'ї Копаніської сільради Васильківського району одержали лише по 5 кг борошна, 10 кг картоплі і 10 кг овочів на їдця. Сама ж допомога носила одноразовий характер і не залежала від вироблених колгоспником трудоднів¹⁵⁹.

У квітні 1933 р. колгоспники, які працювали в полі, отримували на трудодень в середньому 400 г борошна. Типовий приклад: за директивою Мелітопольського райвиконкому і райкому КП(б)У при розподілі продпозики для трактористів встановлювались найвищі норми – від 400 до 800 г печеного хліба на добу і 200-300 г за трудодень, для інших же колгоспників залежно від місця роботи – 150-500 г борошна на трудодень. Будь-які додаткові види продовольчої допомоги суворо заборонялись¹⁶⁰.

Слід, однак, враховувати, що отримане борошно колгоспники, як правило, залишали дома, для родини, а самі намагались вижити за рахунок громадського харчування. Є підстави припустити, що це було однією з причин зростання смертності серед працюючих чоловіків. Для порівняння: в блокадному Ленінграді у найскладніший період (листопад 1941 р.) норма споживання для робітників становила 250 г хліба (не борошна), але водночас по 125 г отримували службовці, діти, непрацюючі. Наприкінці грудня ці норми були збільшені вдвічі.

До того ж, як підтверджують численні документи, нерідко виділена допомога не доходила за призначенням. Зловживання полягали в тому, що рядові колгоспники одержували на свої трудодні в кілька разів менше, ніж адміністративний апарат. У комуні ім. Сталіна (с. Межирич) Павлоградського району, приміром, завгосп та його донька отримали за квітень 101 кілограм зерна, а колгоспники, що працювали у полі, – по 8 кілограмів¹⁶¹.

Про особливий цинізм влади свідчить і той факт, що коли влітку 1933 р. визрів новий урожай, і голодні селяни почали зрізати колоски на ланах, з'явився наказ народно-го комісара юстиції та генерального прокурора УСРР (Липень), за яким осіб, винних у подібних діях, мали притягати до кримінальної відповідальності шляхом позбавлення волі до 5 років з конфіскацією всього або частини майна. У разі ж крадіжки майна колгоспників та одноосібників (із змісту наказу видно, що крадіжки здебільшого відбувалися тоді, коли селяни працювали в полі, і найчастіше це було продовольство) злодіїв мали карати позбавленням волі до 8 років. Слідство у таких справах і розгляд їх у суді мали тривати не більше 3–5 днів¹⁶².

Але якщо на подолання голоду ресурсів у центрального керівництва не вистачало, то на те, щоб утаємничити його від іноземців, які приїздили в Україну у складі різних делегацій, індивідуально чи працювали на новобудовах і діючих промислових підприємствах за контрактами, коштів не жалкували. Трагедія вимерлого с. Гаврилівка на Дніпропетровщині – наочний тому доказ. Коли про це стало відомо за кордоном і американські журналісти попросили дозволу на поїздку до цього села, одержали вони його напрочуд легко, оскільки Гаврилівку спромоглися швидко «заселити» людьми з інших місцевостей. У книзі «Про що ми могли дізнатися», виданій у 1934 р. у Нью-Йорку, Е. Шервуд писав: «Група іноземних візитерів дізналася про чутку, що в селі Гаврилівка всі люди, крім одного, померли від голоду. Вони вирішили негайно перевірити, відвідали сільський ЗАГС, священика, місцеву раду, суддю, вчителя, селян ... Виявилось, що троє з 1100 мешканців померли від тифу, були вжиті заходи, щоб припинити епідемію, але не було смертей від голоду»¹⁶³.

***

Для Дніпропетровщини, як і в цілому для України, наслідки драматичних 1932-1933 рр. були жахливими. Перш за все, це загибель великих мас людей, які складала генофонд нації. На жаль, поки що точна цифра втрат населення краю за ті два роки не встановлена, насамперед, через багаторічне замовчування трагедії владою, а відтак, і цілком зрозумілу плутанину в статистиці. До 1 грудня 1932 р. централізованого обліку жертв Голодомору взагалі не велося. Лише в окремих сільських радах, селищах і містах ЗАГСів за власною ініціативою фіксували у спеціальних книгах кількість померлих у цей час, не завжди, правда, вказуючи причину смерті. У підсумку в них зареєстрували не більше половини смертельних випадків. З аналізу ж віднайдених на сьогодні книг ЗАГСів вдалося ідентифікувати понад 65 тисяч померлих від голоду та породжених ним хвороб мешканців Дніпропетровщини.

Цифра, що називається, вражаюча. Хоч, судячи з усього, не остаточна, оскільки далеко не по всіх сільра-

¹⁵⁷ Зоря. – 1933. – 2 червня.

¹⁵⁸ Голод 1932 – 1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С. 498.

¹⁵⁹ ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 745. – Арк. 1, 2.

¹⁶⁰ Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С. 504.

¹⁶¹ Там само. – С. 521.

¹⁶² Зоря. – 1933. – 22 листопада.

¹⁶³ Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. – С. 134.

СТАЛІНСЬКИЙ ТЕРОР ГОЛОДОМ НА ДНІПРОПЕТРОВЩИНІ: АНАТОМІЯ ЗЛОЧИНУ В РЕГІОНАЛЬНОМУ ВИМІРІ

дах збереглися відповідні відомості або не є повними, фіксуючи стан мартирологічної ситуації лише, як правило, за один з потрібних років, внаслідок чого важко або й просто неможливо відтворити загальну картину явища в конкретних населених пунктах за весь період Голодомору. Повністю відсутні дані навіть по кількох районах – Апостолівському, Магдалинівському, Петриківському, Широківському, частково по Криничанському (в межах колишніх Божедарівського, Щорського). Крім того, у випадках, коли подається статистика по сільраді, кількість померлих в ній не завжди враховує всі населені пункти, які входили до її складу, обмежуючись адміністративним центром територіальної громади.

З грудня 1932 р. до середини квітня 1933 р. облік померлих в сільській місцевості вело ДПУ, але і його дані не можна вважати повними, оскільки голод лютував близько восьми місяців у 1932 р., а в 1933 р. тривав до серпня включно, і не лише в селах, а й у містах.

Серйозні труднощі виникають при визначенні так званих «пиків смертності» на Дніпропетровщині, тоді як у цілому по республіці дослідники достатньо точно характеризують ці хвилеподібні явища. Натомість і з того, що маємо по нашій області, добре видно істотну різницю між 1932 і 1933 роками. Так, наприклад, у с. Миколаївка Кам'янського району в 1932 р. померло 6 осіб, а в наступному – 94; у с. Посуньки Верхньодніпровського району, яке й зараз входить до нього, ці показники смертності становили відповідно 35 і 113, у с. Вільні Хутори (тепер м. Вільногірськ) того ж району – 88 і 222¹⁶⁴.

Чимало неясностей зустрічається і в діагностичній складовій мартирологу, що у багатьох випадках не дає можливості чітко і однозначно з'ясувати причину смерті особи, зокрема, через захворювання, напряду пов'язані з соціально-економічними негараздами, а точніше, з голодом. Часом діагноз взагалі відсутній або вказується, що він невідомий. Найчастіше ж фігурують серцеві та легеневі захворювання¹⁶⁵.

Все це, безперечно, ускладнює процес обробки статистичної інформації, встановлення повної і достовірної картини про кількість мешканців Дніпропетровської області, померлих у 1932–1934 роках безпосередньо внаслідок Голодомору, спонукаючи до подальших дослідницьких кроків у даному напрямку, передусім шляхом виходу на нові масиви історичних джерел та їх археографічного аналізу.

Нагадаємо принагідно, що в літературі фігурують різні цифри померлих від голоду в Україні – від 3 до 7 і навіть до 10–12 млн осіб. На наш погляд, найбільш імовірними, а отже, і найближчими до істини є узагальнені дані,

вперше опубліковані С. Кульчицьким у 1990 р. на основі аналізу демографічної статистики, в тім числі матеріалів переписів населення 1926 і 1937 рр., за якими виходить, що голодною смертю в УРСР загинуло 3–3,5 млн осіб¹⁶⁶. Повні ж демографічні втрати, включно з викликаним Голодомором зниженням народжуваності, на думку вченого, сягали за 1932–1934 рр. 5 млн осіб¹⁶⁷. Цікаво, що через деякий час на ці ж самі підсумкові цифри вийшов дослідник С. Уткрофт з Мельбурна, але вже на підставі застосування іншої методики підрахунків статистичної інформації¹⁶⁸. Позиції С. Кульчицького та С. Уткрофта щодо втрат від голоду в Україні поділяє у цілому й академік В. Литвин¹⁶⁹.

Щодо втрат населення Дніпропетровщини в цей період, то С. Уткрофт на основі, як він вказує, «невивірених реєстраційних відомостей» наводить наступні цифри з надмірної смертності населення області у 1931–1933 рр. – 144 тис. чоловік (111 тис. сільське і 31 тис. міське населення)¹⁷⁰.

На наш погляд, при визначенні загальних втрат населення області від голоду у 1932–1933 рр. можна спиратися й на дані про зростання у цей період коефіцієнта смертності. Так, за офіційними даними облздраввіділу у 1932 р. коефіцієнт смертності з розрахунку на 1000 осіб зріс порівняно з 1931 р. з 13,9 % до 17,1 %¹⁷¹, тобто на 3,2 % (але ці дані явно заменшені). У 1933 р., виходячи з підрахунків К. Конквеста, коефіцієнт смертності становив вже 20–25 %¹⁷², але з розрахунку на 100 осіб, тобто зріс на 186,1 % – 236,1 (дані С. Максудова фактично аналогічні – 25 %¹⁷³). Враховуючи, що за переписом населення 1926 р. в Дніпропетровській області проживало 3 483 665 чоловік, у 1932 р. порівняно з 1931 р. надмірна смертність в області становила 11,147 тис. чоловік, у 1933 р. – від 648,31 тис. до 822,49 тис. чоловік. Тобто загальні втрати населення області від голоду і супроводжуваних хвороб у 1932–1933 рр. можуть становити близько 659–833,6 тис. осіб.

Слід зауважити, що значне скорочення сільського населення створило загрозливу ситуацію з організації посівної кампанії 1933 р. Як зазначав у своєму листі до ЦК ВКП (б) і ЦК КП(б)У М. Хатаєвич, у багатьох колгоспах навантаження на одного працездатного досягало до 20 гектарів землі. У зв'язку з чим обком та облвиконком змушені були мобілізувати для проведення сівби 1200 осіб із міст. Цей крок обійшовся казни в 300 тис. крб. Хатаєвич виступив також з пропозицією організувати переселення в область приблизно 16 тис. селянських родин з інших регіонів країни, яке пропонувалося провести протягом квітня–червня, аби забезпечити село робочою силою на період збиральної кампанії¹⁷⁴.

¹⁶⁴ ДАДО. – Ф. 6508. – Оп. 28. – Спр. 2. – Арк. 53-147; Оп. 14. – Спр. 26. – Арк. 196-343; Спр. 64. – Арк. 74 -222.

¹⁶⁵ Там само. – Оп. 5. – Спр. 3. – Арк. 106 – 306; Оп. 17. – Спр. 66. – Арк. 1–160.

¹⁶⁶ Кульчицький С. В. Голодомор 1932-1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. – К., 2008. – С. 403.

¹⁶⁷ Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». – С. 346, 356.

¹⁶⁸ Уткрофт С. Сучасне уявлення про природу та рівень смертності під час голоду 1931–1933 років в Україні// Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932-1933 рр. – С. 184.

¹⁶⁹ Литвин В. М. Вказ. праця. – С. 293, 294.

¹⁷⁰ Уткрофт С. Вказ. праця. – С. 184.

¹⁷¹ ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 587. – Арк. 48.

¹⁷² Конквест Р. Вказ. праця. – С. 281.

¹⁷³ Україна: Голод 1932-1933 років (За повідомленнями британських дипломатів) // Всесвіт. – 1989. – № 11. – С. 161.

¹⁷⁴ ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 588. – Арк. 21, 22, 44.

Вище політичне керівництво СРСР та УСРР прийняло цю пропозицію, і переселення таки відбулося, хоча лише наприкінці 1933 р., коли на Дніпропетровщину, за даними Всесоюзного переселенського комітету, із Росії прибуло 6679 родин¹⁷⁵. Проте спроба таким шляхом ліквідувати наслідки голоду виявилася малоефективною – майже половина переселенців повернулася згодом назад. Тому, починаючи з 1933 р., для проведення сільськогосподарських кампаній доводилося вишукувати інші джерела поповнення робочої сили. З цією метою, зокрема, в містах та райцентрах був зібраний і організований у трудові дружини так званий «бродяжницький елемент», який залучався до роботи в полі під наглядом міліції і членів сільрад¹⁷⁶. Відтоді практика допомоги міста селу стає постійною, трансформувавшись з часом в систему глобального «шефства» державних підприємств, установ та організацій над колгоспами.

Зменшення чисельності колгоспників внаслідок голоду також призвело до посилення експлуатації тих, кому пощастило вижити. Ось як описував ситуацію, що склалася в одному з колгоспів Покровського району, відповідальний інструктор Дніпропетровського обкому Стасюк: «Основне ядро третьої бригади колгоспу «Центральний» – 10–12 осіб – вже більше місяця не мали жодного вихідного. Один колгоспник показав мені зовсім заплілі ноги, тому що протягом останнього місяця йому майже не доводилося роззуватись. Особливо тяжко без вихідних доводиться колгоспникам, бо крім праці в колгоспі на них очікує робота вдома... Таким чином, на їх долю випадає подвійний тягар. Ці ж чесні колгоспники найбільше страждають і матеріально. Навіть ті, хто постійно на роботі, не відпрацьовують необхідних норм, а тому не мають потрібної кількості трудоднів. На цих же колгоспників припадає найбільше штрафів, оскільки вони весь час на виду...»¹⁷⁷.

Іншим наслідком голоду була дитяча безпритульність, бродяжництво. Тисячі дітей, що залишились без батьків, рушили до міст у пошуках хліба. На Дніпропетровщині безпритульні розміщувались на заводських територіях, навіть біля доменних печей¹⁷⁸. Серед селян постійно циркулювали чутки про те, що у великих містах організовано вільний прийом дітей до дитячих установ, а це призводило до напливу дітей, передусім до Києва, Одеси, Харкова, Дніпропетровська та інших промислових центрів.

Нерідко самі батьки підкидали дітей до дитячих установ, вбачаючи у цьому єдину можливість для їх порятунку. Свідок тих подій І. В. Семенін згадує, що у Кривому Розі батьки залишали своїх дітей біля міськради на вул. Леніна або дитбудинку на вул. Українській¹⁷⁹. В цілому, за

даними Дніпропетровського облздраввідділу, в березні 1933 р. до дитячих будинків регіону щодня поступало чимало дітей, наприклад, у Мелітополі – 10–18, Запоріжжі – 10–12, Кривому Розі – 5–10. Крім того, по 16 підкинутих дітей потрапили до ясел у Нікополі та Олександрії, 26 – у П'ятихатках. Внаслідок цього навесні 1933 р. дитячі будинки Дніпропетровщини були переповнені: при нормі 250 дітей в них розміщували по 550. Всього ж на 1 квітня 1933 р. в області у дитячих будинках Наркомату освіти замість штатного контингенту у 3 677 перебувало 5 313 дітей, а у дитбудинках Наркомату охорони здоров'я замість 960 дітей – 250¹⁸⁰.

Натомість далеко не у всіх дітей, що потрапляли до дитячих установ, був шанс вижити: у переповнених дитбудинках не вистачало продуктів харчування, ліків, персоналу, лікарів для догляду за виснаженими дітьми. Так, С. Г. Гайдай згадує, що у дитячому будинку с. Широке «діти вимирали прямо групами. Щоб хоч якось підтримати вкрай змарнілих і схудлих дітей, їх випускали на подвір'я «пастиись на зелених калачиках». Діти виїдали їх так, що залишалась на тому місці тільки гола земля»¹⁸¹. За офіційною статистикою, смертність серед підкинутих дітей досягала 50 %¹⁸².

Концентрація великої кількості дітей в містах та на залізничних станціях створювала загрозу поширення епідемії, призводила до зростання кількості крадіжок, появи дитячої проституції. Тому 6 травня 1933 р. було прийнято постанову ЦК КП(б)У «Про боротьбу з дитячою безпритульністю», де пропонувалися заходи для припинення подібної «міграції». Серед них: організація при РНК УСРР Всеукраїнської, а при облвиконкомах – місцевих комісій для боротьби з безпритульністю та «бродяжницьким елементом», надання сиротам допомоги на місцях шляхом відкриття сільських патронатів, харчувальних пунктів; притягнення до відповідальності батьків, які «навмисно» залишають дітей у містах, на залізничних станціях і т. ін. Постанова передбачала і фінансове забезпечення вищезгаданих заходів. Тільки на травень-липень 1933 р. для утримання дітей у будинках наркоматів освіти та охорони здоров'я у централізованому порядку було виділено 4 млн 150 тис. крб. (з них для Дніпропетровської області – 750 тис. крб.). Додамо, що раніше (на 26 квітня 1933 р.) для дитячих закладів з обласних ресурсів відпустили 212 т борошна, 40 т крупи, 39 т рижу, 5 т цукру¹⁸³.

1 червня 1933 р. було прийнято нову постанову ЦК КП(б)У, яка передбачала виділення упродовж місяця додаткової продовольчої допомоги дітям-сиротам в розмірі 90 тис. дитячих пайок, з яких 15 тис. припадало на Дніпропетровську область¹⁸⁴. Звичайне співставлення офіційної статистики (у квітні повідомлялося про збільшення чи-

¹⁷⁵ Голод на Україні (1931–1933 рр.): Документи і матеріали // Укр. іст. журн. – 1990. – № 1. – С. 111.

¹⁷⁶ ДАДО. – Ф. 1520. – Оп. 3. – Спр. 30. – Арк. 45.

¹⁷⁷ Там само. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 270. – Арк. 6.

¹⁷⁸ Там само. – Спр. 587. – Арк. 70.

¹⁷⁹ Голод: Хроніка, документи та матеріали голоду 1921–1923, 1932–1933 років на Криворіжжі. – С. 254.

¹⁸⁰ ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 587. – Арк. 71; Спр. 609. – Арк. 35.

¹⁸¹ Голод: Хроніка, документи та матеріали голоду 1921–1923, 1932–1933 років на Криворіжжі. – С. 155.

¹⁸² ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 587. – Арк. 48.

¹⁸³ Голод 1932 – 1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С. 499, 506.

¹⁸⁴ Там само. – С. 524.

СТАЛІНСЬКИЙ ТЕРОР ГОЛОДОМ НА ДНІПРОПЕТРОВЩИНІ: АНАТОМІЯ ЗЛОЧИНУ В РЕГІОНАЛЬНОМУ ВИМІРІ

сельності дітей-сиріт у дитбудинках області на 2 тис., а на початку червня мова йшла вже про 15 тис. осіб) дозволяє зробити висновок про справді катастрофічні демографічні наслідки Голодомору в регіоні.

І все ж розміри державної допомоги дітям явно не відповідали реальним потребам області. Обком КП(б)У 7 квітня 1933 р. у доповідній записці до Наркомздраву УСРР прохав надати дотацію для розширення мережі дитячих будинків у розмірі 1 млн 200 тис. крб., а також виділити додаткові фонди одягу, білизни, взуття для 2 500 і продукти для 1500 дітей¹⁸⁵.

Таким чином, як свідчать джерела, незважаючи на вказані та інші заходи, вирішити проблему дитячої безпритульності на Дніпропетровщині в той час не вдалося. Лише наприкінці 30-х рр., коли до її ліквідації долучилися органи НКВС зі своїми «специфічними», нерідко злочинними методами (відстріл уночі спецзагонами «бродяжок» на потягах, утримання на голодному пайку в ізольованих дитячих містечках тощо), з безпритульністю було покінчено.

***

Одним з фундаментальних завдань на шляху реалізації загальнонаціональної програми з дослідження історії Голодомору є підготовка Національної та регіональних Книг пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років, яка здійснюється під егідою Українського інституту національної пам'яті за участю центральних і місцевих органів державної влади та управління, Національної академії наук України, інших зацікавлених структур й громадських об'єднань.

Активна організаційно-пошукова робота в даному напрямку розгорнулася на Дніпропетровщині. Для загальної координації дій, своєчасної і якісної підготовки обласної Книги пам'яті створена редакційна колегія на чолі з заступником голови облдержадміністрації Є. І. Бородіним, а при ній – науково-редакційна робоча група з числа провідних істориків під керівництвом декана історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара С. І. Світленка, які виробляли і реалізовували конкретні механізми підготовки тому до видання. Безпосередньо до практичної роботи у пошуку й доборі відповідних матеріалів для Книги пам'яті залучені обласні управління внутрішньої політики (начальник Г. О. Пригунов), освіти і науки (В. В. Сиченко), культури (К. М. Самарець), міські та районні адміністрації, сільські (селищні) ради, фахівці Державного архіву Дніпропетровської області (директор Н. В. Киструська), Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького (Н. І. Капустіна), Дніпропетровського обласного центру з охорони історико-культурних цінностей (Л. М. Голубчик), Дніпропетровської обласної універсальної наукової бібліотеки (Н. М. Тітова) та інших структур.

Відповідно до методичних рекомендацій Українського інституту національної пам'яті обласна Книга пам'яті складається з чотирьох розділів:

1. Мартиролог.
2. Документи.
3. Свідчення очевидців.
4. Ілюстрації та фотоматеріали.

***

Для дослідження всього комплексу сюжетних ліній, пов'язаних з виникненням, ходом, масштабами та наслідками сталінського терору голодом на Дніпропетровщині, існує різноманітна за характером, походженням, змістом та видовими ознаками історико-джерельна база. Основу її складають маловідомі в масі своїй документи, виявлені у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Державного архіву Служби безпеки України, Державного архіву Дніпропетровської області, архівів управлінь Служби безпеки України по Дніпропетровській і Запорізькій областях.

З-поміж них виокремимо матеріали Центрального Комітету Комуністичної партії (більшовиків) України (ЦК КП(б)У) (Ф. 1), що зберігаються в ЦДАГО України. Перш за все, це постанови, директивні листи, телеграми ЦК ВКП(б), РНК СРСР, ЦК КП(б)У, РНК УСРР, місцевих партійних комітетів та виконкомів Рад, що характеризують аграрну політику партії більшовиків у досліджуваній період. Серед нормативних документів особливе місце посідають постанови політбюро, секретаріату ЦК (нерідко спільні з РНК УСРР) з питань хлібозаготівель, які дозволяють у хронологічній послідовності відтворити реалізацію в республіці курсу центрального керівництва, спрямованого на вилучення хліба в українського селянства.

Високою інформаційною насиченістю відзначаються матеріали архівів Служби безпеки України. У фондах архіву СБУ були опрацьовані оперативні бюлетні, доповідні записки та зведення органів ДПУ УСРР. Використання цих документів дає змогу розкрити механізм карально-репресивної політики Радянського уряду під час хлібозаготівельної кампанії початку 1930-х років, виявити форми і методи протидії хлібозаготівлям з боку низового партійного та радянського апарату. В архівах управлінь СБУ по Дніпропетровській і Запорізькій областях були вивчені матеріали групових селянських справ, сфабрикованих органами ДПУ в цей період, які дозволили ґрунтовніше висвітлити роль репресивних органів у здійсненні аграрної політики більшовиків, а також політичні настрої селянства.

Значний фактичний матеріал з більшості питань, що викликають нині неабиякий науковий і суспільний інтерес, почерпнуто з фондів Державного архіву Дніпропетровської області. Це, насамперед, документи Дніпропетровського міського комітету КП(б)У (Ф.18), Дніпропетровського обласного комітету КП(б)У (Ф.19), Дніпропетровської обласної прокуратури (Ф.1520), які умовно можна поділити на наступні групи. Першу складають постанови, рішення бюро Дніпропетровського обкому партії, які приймалися здебільшого на виконання постанов ЦК КП(б)У. Вони відображають повсякденну роботу пар-

¹⁸⁵ ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 587. – Арк. 71, 72.

тійного керівництва області, спрямовану, зокрема, на організаційно-політичне забезпечення виконання заготівельних планів 1931-1932 і 1932-1933 рр. на території Дніпропетровщини, дозволяючи реконструювати основні механізми здійснення хлібозаготівель.

Друга група джерел представлена доповідними записками, телеграмами Дніпропетровського обкому до ЦК КП(б)У і ЦК ВКП(б). У телеграмах найчастіше містилася інформація про хід хлібозаготівель (у 1932-1933 р. вона надавалася за п'ятиденками), про застосування репресій (занесення на «чорну дошку» колгоспів, зняття з посад і притягнення до кримінальної відповідальності районних керівників). Доповідні записки відтворюють жахливу картину голоду та його наслідків на Дніпропетровщині: зростання смертності, канібалізму, дитячої безпритульності. Інформуючи про «окремі випадки голодування в області», секретарі обкому прохали, як правило, надати продовольчу допомогу, необхідну для забезпечення проведення весняних сільськогосподарських кампаній.

Третю групу джерел становлять довідки і зведення інформаційного сектору організаційно-інструкторського відділу Дніпропетровського обкому, складені на основі інформаційних повідомлень, що надходили з районів. Вони фіксують політичні настрої серед селянства і колгоспного керівництва, висвітлюють їх ставлення до хлібозаготівель і радянської влади в цілому. Також в них наводиться інформація про випадки голодування і смертності у сільській місцевості.

До четвертої групи джерел належать протоколи рішень спеціальних комісій, створених на виконання постанови політбюро ЦК КП(б)У від 5 грудня 1932 р., що здійснювали попередній розгляд справ стосовно керівників колгоспів, які «злісно саботували хлібозаготівлі». Ці ж комісії визначали справи, які підлягали розгляду у прискореному порядку. Аналіз даної групи джерел дозволяє з належним рівнем повноти з'ясувати роль репресій у здійсненні хлібозаготівель 1932-1933 рр.

П'яту, наймасовішу, групу джерел складають інформаційні листи райкомів, міськкомів партії, наповнені великим фактичним матеріалом, прикладами з життя окремих районів, колгоспів, сіл. Саме в цих документах міститься інформація про форми опору селян і місцевих функціонерів хлібозаготівельній політиці Кремля, про політичні настрої населення, про перебіг заготівельної кампанії в окремих районах. Також в інформаційних листах наводиться інформація про випадки голодування, при цьому вказуються прізвища голодуючих, склад їх родин, кількість вироблених трудовнів і одержаного за них хліба. Вражають випадки канібалізму, які детально описуються в цих повідомленнях. Показово, що районне партійне керівництво за тогочасною термінологією кваліфікувало їх як «випадки провокації голоду».

В шосту групу джерел увійшли доповідні записки і спецповідомлення ДПУ. Значення цих документів полягає в тому, що саме органи ДПУ займалися збором інформа-

ції про котрреволюційні прояви на селі. Тому їх матеріали детально фіксують антирадянські і антиколгоспні висловлювання селян, масові заворушення – волинки, напади на елеватори тощо. Певна увага у доповідних записках приділялася так званим випадкам «порушення революційної законності» під час здійснення хлібозаготівель, тобто протиправним діям сільського керівництва, уповноважених, «буксирних бригад». Хоча, як свідчать документи, органи ДПУ реагували на свавілля заготівельних бригад лише у крайніх випадках, наприклад, коли уповноважені застосовували тортури, побиття і навіть вбивства селян, які до того ж були близькими за соціальним походженням: бідняками, колгоспниками, членами сімей червоноармійців. Одночасно якраз чекісти виявляли і реєстрували факти канібалізму.

До сьомої групи джерел належать документи Дніпропетровської обласної прокуратури: доповідні записки, інформаційні листи, обвинувачувальні висновки, які головним чином стосуються притягнення до кримінальної відповідальності посадових осіб колгоспів за нібито допущені зловживання під час хлібозаготівель (основним звинуваченням було так зване «розбазарювання хліба»), а також членів «буксирних бригад» за «порушення революційної законності».

І, нарешті, останню групу джерел складають селянські листи, за змістом переважно скарги. Авторами їх були представники майже всіх верств села: колгоспники, одноосібники, партійно-радянський актив, члени селянських родин (учні, студенти, військовослужбовці), що проживали за межами села, але знали про бідкування своїх родин, робітники, пов'язані з сільським господарством. Більшість селянських листів – анонімні, тому що їх автори явно боялися звинувачень у котрреволюційній діяльності і притягнення до кримінальної відповідальності репресивними органами. Як історичне джерело селянські листи, зрозуміло, несуть на собі відбиток суб'єктивності, оскільки авторами їх є конкретні люди або групи людей зі своїм власним світосприйманням. Проте при співставленні з інформацією офіційних органів та осіб вони набувають незаперечної вірогідності. Саме селянські листи дозволяють реконструювати морально-психологічну атмосферу в українському селі в умовах Голодомору. Вони відтворюють ставлення селян до колгоспів, хлібозаготівельної політики більшовиків, репресій. Нерідко селянські звернення до центральних органів влади сповнені благань, відчаю, наївних сподівань, що у випадку з ними мало місце фатальне непорозуміння, «перекручення» з боку якогось конкретного начальника, а звідси прохання допомогти, виправити помилки, покарати винних. Таким чином, селянські листи, висвітлюючи конкретні події Голодомору 1932-1933 рр., мають велике значення при вивченні соціальної психології українського селянства.

Із опублікованих джерел особливий інтерес становлять тематичні збірники документів і матеріалів, присвячені історії колективізації та голоду 1932-1933 рр.¹⁸⁶

¹⁸⁶ Голод на Україні (1931-1933 рр.): Документи і матеріали // Укр. іст. журн. – 1989. – № 7. – С. 99-115; № 8. – С. 105-117; № 9. – С. 110-121; № 11. – С. 78-90; № 12. – С. 123-128; 1990. – № 1. – С. 104-112; Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – 605 с.; Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932-1933 рр. / За ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. – К., 2001. – 399 с.; Голодомор 1932-1933 років в Україні: Документи і матеріали / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова), Г. В. Боряк, С. В. Кульчицький, В. М. Литвин, В. І. Марочко, Р. Я. Пиріг; Упор. Р. Пиріг. – К., 2007. – 1147 с.; Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932-1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД. – К., 2008. – 604 с.

СТАЛІНСЬКИЙ ТЕРОР ГОЛОДОМ НА ДНІПРОПЕТРОВЩИНІ: АНАТОМІЯ ЗЛОЧИНУ В РЕГІОНАЛЬНОМУ ВИМІРІ

Вони включають в основному директиви Комуністичної партії з питань аграрної політики, постанови, листування РНК СРСР та УСРР, інструкції союзного та республіканського Наркомземів. Тут же представлено багато рішень місцевих партійних органів, рад, резолюцій регіональних з'їздів, конференцій та нарад колгоспників, зборів селян та ін.

Другу групу матеріалів, уміщених у тематичних збірниках, являють собою документи звітно-виконавчого характеру: доповідні записки, зведення, матеріали листування ЦК КП(б)У і місцевих парторганізацій, органів юстиції, ДПУ всіх рівнів, звіти обласних і районних виконкомів рад. Ці матеріали дають уявлення про особливості хлібозаготівельних кампаній 1931–1933 рр. в Україні, дію репресивного механізму викачування зерна з уже напівголодного українського села, про політичні настрої селянства, частини низового активу, реакцію мешканців села на катастрофічну ситуацію з продовольством взимку та навесні 1932–1933 рр. На їх основі можна також простежити динаміку наростання «продовольчих труднощів», що й призвело до широкомасштабного голоду, масової смертності, канібалізму.

Загалом аналіз документів державних і партійних органів показує, що не всі аспекти Голодомору знайшли в них адекватне відображення. Установка Сталіна на те, щоб ставитись до голоду як до неіснуючого явища, обернулася тим, що майже всі звітні документи виконані, по суті, езопівською мовою. Низовий апарат намагався ліквідувати наслідки голоду, але не вживав це слово. Тому вивчення тогочасних документів вимагає особливо критичного підходу.

У той же час у тематичних збірках, особливо тих, що вийшли в останні роки, вводиться до наукового обігу цілий ряд нових, раніше невідомих джерел, використаних при дослідженні голодоморівської історії в рамках Дніпропетровщини.

Важливою складовою джерельної бази є матеріали періодичної преси. Виявлені, зокрема, в газетах «Правда», «Известия», «Коммунист», «Зоря» й ін. інформаційні та аналітичні дані дозволили значно доповнити архівні матеріали, а у багатьох випадках ліквідувати існуючі в них прогалини. Перш за все це стосується регіональних видань, в яких друкувалися матеріали про чергові заходи щодо реалізації директив центрального уряду в аграрному секторі, підбивалися підсумки сільськогосподарських кампаній, аналізувалися практичні дії низового партійно-го та радянського апарату.

Досить представницькою групою опублікованих джерел є документи дипломатичного походження. Це свідчення іноземних спостерігачів, переважно дипломатів та економічних експертів, які перебували в той час в УСРР¹⁸⁷. В дипломатичних повідомленнях йдеться головним чином про політичну та економічну ситуацію в СРСР, висвітлюється хід соціалістичної перебудови аграрного сектору, робляться прогностичні оцінки щодо можливих перспектив та наслідків нав'язаних «згори» структурних змін на селі. Узагальнююча за своїм характером інформація цих документів дає змогу поглянути на сутнісні риси аграрних перетворень більшовиків в означений період очима незалежних зарубіжних експертів.

Особливу цінність як історичне джерело мають спогади свідків голодомору 1932–1933 рр., котрі допомагають відчутти подих національної трагедії, жахи людських страждань ніби «зсереди», через долі тих, хто вижив¹⁸⁸. Аналізуючи рівень інформативності таких свідчень, слід враховувати, що переважна більшість з них була зібрана зовсім недавно, коли в минуле відійшло покоління, яке у свідомому віці пережило колективізацію і голод, було безпосереднім учасником тих подій. До того ж під час збору свідчень упорядники не завжди дотримувалися єдиної методики. Проте, незважаючи на це, саме спогади очевидців, як жодне інше історичне джерело, дозволяють правдиво, на рівні «живих образів» реконструювати морально-психологічну атмосферу, яка панувала в українському селі у 1932–1933 рр., повніше розкрити політичні настрої селянства, його ставлення до аграрної політики і радянської влади у цілому.

Окремим жанром документальної публікації слушно визнаються розповіді про голод колишніх громадян СРСР, записані комісією Конгресу США по голоду 1932–1933 рр. в Україні¹⁸⁹. Використана при цьому методика опитування свідків, розроблена Дж. Мейсом і Л. Геретцем у 1983 р., позбавляє одержаний матеріал багатьох недоліків мемуарних творів. Оскільки десятки свідчень підпорядковано одному плану, то можна зіставити відповіді за їх змістом (перепроверяючи конкретні дані багато разів), а також здійснити відповідну кореляцію на соціальний стан опитуваного, місце проживання, стать, освіту. Ціла низка зосереджених у збірках матеріалів безпосередньо стосується нашого краю.

До останньої групи опублікованих джерел слід віднести селянський фольклор – частівки, прислів'я, приказки, пісні тощо¹⁹⁰. Своєрідність цього джерела полягає в тому, що за умов тотального панування більшовицької

¹⁸⁷ Самое страшное преступление Сталина: Немецкие дипломаты о голоде на Украине в начале 30-х годов // За рубежом. – 1989. – № 12. – С. 17–18; Україна: Голод 1932–1933 років (За повідомленнями британських дипломатів) // Всесвіт. – 1989. – № 11. – С. 153–161.

¹⁸⁸ Воля О. Мор. – Канада – Україна, 1993. – 430 с.; Голод 1933 року в Україні: Свідчення про винищення Москвою українського селянства / Упор. Ю. Семенко. – Д. – Мюнхен, 1993. – 224 с.; Народна трагедія: Документи і матеріали про голод 1932–1933 рр. на Дніпропетровщині / Відп. ред. В. В. Іваненко. – Д., 1993. – 84 с.; Не підлягає забуттю: Голодомор-геноцид українського народу 1932–1933 рр. / Упор. Ф. А. Сухоніс. – Д., 2007. – 297 с.; 33-й: голод. Народна Книга – Меморіал / Упор. В. Маняк, Л. Коваленко. – К., 1991. – 584 с.; Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив. В 4 т. / За ред. о. Ю. Мицика. – К., 2003. – Т. 1. – 296 с.; К., 2004. – Т. 2. – 443 с.; К., 2006. – Т. 3. – 432 с.; К., 2007. – Т. 4. – 504 с.; Упокорення голодом: Збірник документів / Упор. М. Мухіна. – К., 1993. – 312 с.

¹⁸⁹ Oral History Project of the Commission on the Ukraine Famine / Ed. for Comm. By J. E. Mace, L. Heretz. – Washington, 1990.

¹⁹⁰ Семенко Ю. Народне слово: Збірник сучасного українського фольклору // Вечірня година. – 1992. – № 6. – С. 3–96; Семенко Ю. Слово, що здолало смерть: Записи народної поетичної творчості про насильницьку колективізацію та штучний голод 1933 року // Народна творчість та етнографія. – 1991. – № 6. – С. 51–54.

ідеології та контролю за всіма проявами невдоволення саме в такій специфічній формі селяни висловлювали свої справжні думки про радянську владу, колективізацію і колгоспи.

Такими вбачаються основні структурні складники комплексу джерел з осмислення феномену українського Голодомору 1932-1933 років на прикладі Дніпропетровщини. Є всі підстави вважати цей комплекс репрезентативним, достовірним та автентичним, що дозволяє з належною глибиною і повнотою відтворити існуючий спектр причинно-наслідкових зв'язків трагедії на регіональному рівні.

***

Голодомор 1932-1933 рр. в Україні, й зокрема на Дніпропетровщині, був закономірним результатом сталінської антиселянської політики. Це був страшний, нищівний удар по селу і селянству в цілому, так би мовити, «наука» за небажання вступати до колгоспів і працювати в них. А якщо називати речі своїми іменами, то це була своєрідна, але невимовно жорстока помста українським селянам з боку Кремля за відчайдушний спротив у здійсненні розбійницької колективізації та усіх елементів її карально-репресивного супроводу, котрі докорінно змінили характер і спосіб життя основної маси населення країни. Вельми красномовними щодо цього є слова, що містилися в доповідній записці одного з творців українського Голодомору генсека КП(б)У С. Косіора до ЦК ВКП(б) від 15 березня 1933 р. про те, «що голодування не навчило ще дуже багатьох колгоспників уму-розуму...»¹⁹¹.

Саме у такий блюзнірський спосіб сталінське керівництво вчило селян покірності, насаджуючи атмосферу страху, непевності, апатії. Схоже, якраз українське селянство (поряд з «гнилою інтелігенцією») було чи не найдошкульнішим «збудником спокою й головного болю» для нової влади, блокуючи певним чином (у міру сил та можливостей, звісно) примусовий варіант соціальних експериментів в аграрному секторі економіки, а заодно й збереження імперських амбіцій Москви у новій державній конструкції під назвою «СРСР». За слушним висловом доктора історії В. Марочка, радянським можновладцям так чи інакше заважала самотність українського села як

основного носія і хранителя національної культури, ментальності, традицій, звичаїв, мови, моральних цінностей, як невичерпного джерела нашого національного духу та відродження¹⁹².

Настав час розповісти про все це масштабно, правдиво, без купюр, повернувши тим самим історичну пам'ять нинішнім поколінням українців. Тим паче що проблема Голодомору-геноциду була і залишається суперполітизованою, віддзеркалюючи різні, часом діаметрально протилежні думки та погляди щодо її сприйняття. Чи не найяскравіший тому доказ – позиція 217 народних депутатів України, які відмовилися підтримати президентський законопроект про визнання Голодомору 1932-1933 рр. актом геноциду українського народу.

Вочевидь, все ж не так просто досягнути і адекватно усвідомити те, що упродовж десятиліть ретельно приховувалося від людей. Однак мусимо це зробити заради нашого ж передбачуваного майбутнього. Головне, як справедливо наголошує у «Передньому слові» до читачів упорядник нещодавно виданої в Дніпропетровську книжки «Не підлягає забуттю» Ф. Сухоніс, треба кінець кінцем збагнути, що «кожен із нас нині на землі сущих має не лише моральний обов'язок не забути тих, хто пішов з життя у страшних голодних конвульсіях. Ми повинні добре усвідомити – Голодомор-геноцид 1932-1933 років – це наша національна Голгофа, котра завжди буде мірилом нашої здатності називатися нацією, цивілізованою спільнотою, зрештою, бути людьми»¹⁹³.

Вихід у світ обласної Книги пам'яті й поіменне увічнення на її сторінках наших земляків – мешканців Дніпропетровщини, що стали безвинними жертвами національної трагедії початку 1930-х років, без перебільшення, є вагомим, достойним внеском в цю благородну, воістину шляхетну справу.

Валентин ІВАНЕНКО,
доктор історичних наук,
професор, заслужений діяч
науки і техніки України,

Наталія РОМАНЕЦЬ,
кандидат історичних наук,
доцент

¹⁹¹ Марочко В. Творці Голодомору 1932-1933 рр. – С. 56.

¹⁹² Марочко В. Голодомор 1932-1933 рр. – С. 3.

¹⁹³ Не підлягає забуттю: Голодомор-геноцид українського народу 1932-1933 рр. – С. 193.